

Slovak international scientific journal

№71, 2023

Slovak international scientific journal

The journal has a certificate of registration at the International Centre in Paris – ISSN 5782-5319.

The frequency of publication – 12 times per year.

Reception of articles in the journal – on the daily basis.

The output of journal is monthly scheduled.

Languages: all articles are published in the language of writing by the author.

The format of the journal is A4, coated paper, matte laminated cover.

Articles published in the journal have the status of international publication.

The Editorial Board of the journal:

Editor in chief – Boleslav Motko (Bratislava) Slovakia

The secretary of the journal – Milica Kovacova (Bratislava) Slovakia

- Lucia Janicka – (Bratislava) Slovakia
- Stanislav Čerňák – (Bratislava) Slovakia
- Miroslav Výtisk – (Nitra) Slovakia
- Dušan Igaz – (Nitra) Slovakia
- Terézia Mészáros – (Banská Bystrica) Slovakia
- Peter Masaryk – (Rzeszów) Poland
- Filip Kocisov – (Wrocław) Poland
- Andrej Bujalski – (Košice) Slovakia
- Jaroslav Kovac – (Tnava) Slovakia
- Paweł Miklo – (Bratislava) Slovakia
- Jozef Molnár – (Bratislava) Slovakia
- Tomajko Milaslavski – (Nitra) Slovakia
- Natália Jurková – (Bratislava) Slovakia
- Jan Adamczyk – (Prague) Czech Republic
- Boris Belier – (Bratislava) Slovakia
- Stefan Fišan – (Bratislava) Slovakia
- Terézia Majercakova – (Wien) Austria
- Ekaterina Semko (Kyiv) Ukraine

1000 copies

Slovak international scientific journal

Partizanska, 1248/2

Bratislava, Slovakia 811 03

email: info@sis-journal.com

site: <http://sis-journal.com>

CONTENT

CHEMISTRY

<i>Kipiani G., Gasviani N., Khustisvili M., Abazadse L., Chankashvili M., Kokilashvili R., Skhiladze N.</i>	
HIGH-TEMPERATURE ELECTROCHEMICAL SYNTHESIS OF ITTRIUM-MOLIBDENUM INTERMETALLIDE FROM OXYHALIDE MELTS	3

HISTORY

<i>Artymyshyn P.</i>	<i>Trembetskyi A.</i>
THE RUSSIAN-GEORGIAN WAR OF 2008 IN UKRAINIAN SOCIO-POLITICAL OPINION: A CLUSTER OF EXPERTS AND SOCIOLOGICAL SURVEYS	DMYTRO VITOVSKYI IN NATIONAL MEMORIES OF UKRAINIANS (1991 – 2022)
9	18
<i>Krasivskyi O.</i>	
THE RUSSIAN-GEORGIAN WAR OF 2008: VISIONS OF THE POLITICAL ELITE IN UKRAINE.....	
14	

MATHEMATICS

<i>Azizov O., Mammadova U., Mammadov F.</i>	
ON THE CONTINUITY OF THE POTENTIAL OF A SIMPLE LAYER	24

MEASURING SYSTEMS

<i>Zanevskyy I., Bodnarchuk O., Zanevska L.</i>	
ASYMMETRY OF A TRUNK IN THE CORONAL BODY PLANE OF YOUNG AGE CHILDREN.....	26

PEDAGOGY

<i>Babayeva Z., Teymurova N., Budagova G.</i>	<i>Fayzullaeva N.</i>
CREATING SUITABLE LEARNING ENVIRONMENTS FOR THE EFFECTIVE ORGANIZATION OF STEM METHOD IN BIOLOGY LESSONS.....	HEURISTIC LEARNING AS A MEANS OF DEVELOPMENT CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS
33	39

PHILOSOPHY

<i>Jelescu P., Jelescu P.</i>	
STATUL ȘI RELIGIA THE STATE AND RELIGION	43

SOCIAL COMMUNICATION STUDIES

<i>Bondar M.</i>	
THE TYPE RANGE OF PRINTED SCIENTIFIC CATALOGS OF CYRILLIC OLD PRINTS	45

CHEMISTRY

ВЫСОКОТЕМПЕРАТУРНЫЙ ЭЛЕКТРОХИМИЧЕСКИЙ СИНТЕЗ ИНТЕРМЕТАЛЛИДОВ ИТТРИЯ С МОЛИБДЕНОМ ИЗ ОКСИГАЛОГЕНИДНЫХ РАСПЛАВОВ

Кипиани Г.Н.

К.х.н. старший научный сотрудник лаборатории электролиза расплавов института неорганической химии и электрохимии им. Р.И. Агладзе, Тбилисского Государственного Университета им. И. Джавахишвили Грузия, Тбилиси.

Гасвиани Н.А.

Д.х.н. ведущий научный сотрудник, руководитель лаборатории электролиза расплавов

Хуцишвили М.Ш.

К.х.н. старший научный сотрудник лаборатории электролиза расплавов

Абазадзе Л.М.

Научный сотрудник лаборатории электролиза расплавов.

Чанкашвили М.В.

К.х.н. старший научный сотрудник лаборатории электрохимии неводных растворов им. Дж. Джапаридзе.

Кокилашвили Р.

К.х.н. ассоциированный профессор факультета аграрной науки и инженерии биосистем Грузинского технического Университета. Грузия, Тбилиси.

Схиладзе Н.К.

Инженер лаборатории электролиза расплавов.

HIGH-TEMPERATURE ELECTROCHEMICAL SYNTHESIS OF ITTRIUM-MOLIBDENUM INTERMETALLIDE FROM OXYHALIDE MELTS

Kipiani G.,

Candidate of Chemical Sciences, senior researcher worker Laboratory of Electrolysis melts, R. Agladze Institute of Inorganic chemistry and electrochemistry of Ivane Javakhishvili Tbilisi state University. Georgia, Tbilisi

Gasviani N.,

Doctor of chemical sciences, Chief of Laboratory of Electrolysis melts

Khustisvili M.,

Candidate of chemical sciences, senior researcher worker Laboratory of Electrolysis melts

Abazadse L.,

Researcher worker, Laboratory of Electrolysis melts

Chankashvili M.,

Ph.D. Senior Researcher,

Laboratory of Electrochemistry of non-aqueous Solutions named after J. Japaridze.

Kokilashvili R.,

Ph.D. Associate Professor,

Faculty of Agrarian Science and biosystems Engineering, Georgian Technical University. Georgia, Tbilisi

Skhiladze N.

Engineer Laboratory of Electrolysis melts

DOI: [10.5281/zenodo.7925026](https://doi.org/10.5281/zenodo.7925026)

Аннотация

Потенциостатическим методом исследовано совместное электрохимическое восстановление иттрия и молибдена из оксигалогенидных расплавов на платиновом электроде, при температуре 1073К. Исследованы механизм и кинетика восстановления трифторида иттрия и молибдата натрия, как в отдельности, так и при совместном их присутствии в расплаве. Взаимодействием указанных деполаризаторов произошло сближение потенциалов электрохимического восстановления ионов иттрия и молибдена, что дало возможность управления процессом в равновесном (квазиравновесном) режиме и осуществление многоэлектронных процессов восстановления этих металлов в одну стадию. Из оксигалогенидных расплавов получены смесь порошков интерметаллидов MoY_2 и MoY_3 .

Abstract

The joint electrochemical reduction on a platinum electrode of yttrium and molybdenum from oxyhalide melts was studied by the potentiostatic method, at a temperature of 1073K. The mechanism and kinetics of the reduction of yttrium trifluoride and sodium molybdate, both separately and in their joint presence in the melt, have been investigated. Due to the mutual influence of these depolarizers there occurred a convergence of electrochemical reduction potentials yttrium and molybdenum ions, which made it possible to control the process in an equilibrium (quasi-equilibrium) mode and carry out multi-electrode reduction processes of these metals in one stage. A mixture of powders of intermetallic compounds MoY_2 and MoY_3 was obtained from oxyhalide melts.

Ключевые слова: расплавленные соли, электрохимический синтез, иттрий, молибден, интерметаллиды.

Keywords: molten salts, electrochemical synthesis, ittrium, molibdenum, intermetalid.

Введение

Ежегодно возрастающие требования к конструкционным материалам и изделиям, работающим в условиях высоких температур и давлений (в различных агрессивных средах), повышают спрос на разработку новых методов получения тугоплавких и редких металлов, интерметаллидов и покрытий обладающих целым рядом уникальных физических и химических свойств [1,2]. Из-за ограниченности сырьевых запасов и высокой стоимости этих металлов, особое внимание уделяется созданию менее энергоёмких и более малоотходных способов их получения. Исходя из этих соображений, целесообразен высокотемпературный электрохимический синтез, позволяющий значительно сократить технологическую схему получения порошков и интерметаллидов тугоплавких и редких металлов. Для целенаправленного управления процессами электрохимического синтеза, необходимо изучение механизма и кинетики совместного электровосстановления металлов из расплавленных электролитов.

Известно, что соединения иттрия с тугоплавкими металлами нашли успешное применение в ядерной технике в качестве конструкционного материала, в самолетостроении, при изготовлении сверхпроводников, постоянных магнитов, катализаторов - нейтрализаторов выхлопных газов автомобилей, а также нефтеперерабатывающей промышленности [3].

Многочисленные труды посвящены получению электрохимическим методом интерметаллидов на базе редких металлов, как в расплавах [4-7] так и в органических электролитах [8]. Высокотемпературным электрохимическим синтезом получены интерметаллиды на базе иттрия как с металлами [9-11] так и неметаллами [12,13], но информация о получении интерметаллидов на базе редких и тугоплавких металлов малочислена [14,15].

Ранее в работах [16,17] нами были изучены кинетические закономерности электрохимического восстановления трифторида иттрия из хлоридных расплавов в интервале 873÷1123К температур. Установлено, что разряд ионов иттрия до металла происходит одноступенчато в пределах потенциалов $-(1,35 \div 1,65)\text{В}$ относительно платинового электрода сравнения, процесс необратим и характеризуется диффузионной природой.

Исходя из вышесказанного цель нашего исследования заключалась в изучении возможности совместного электрохимического восстановления иттрия и молибдена из оксигалогенидных расплавов, изучение механизма и кинетики этих процессов.

Методика эксперимента

Исследования проводились методом вольтамперометрии с единичной и циклической разверткой потенциала в расплавах KCl и KCl-KF при температуре 1073К. Изучено электрохимическое поведение деполаризаторов YF_3 и Na_2MoO_4 , как в отдельности, так и при их совместном присутствии в расплаве. Вольтамперные исследования проводились с помощью потенциостата Chi1100C в трёхэлектродной электрохимической ячейке, где анодом и одновременно контейнером для расплава служил стеклоуглеродный тигель. Потенциал измеряли относительно квазиобратимого платинового электрода сравнения, значение которого в пересчёте хлорного электрода равно $-(0,65 \div 0,7)\text{В}$ и $(0,15 \div 0,2)\text{В}$ относительно хлорсеребряного электрода сравнения. В качестве рабочего электрода применяли платиновый игольчатый электрод. Применяемые соли квалификации „хч” и „осч” были предварительно обезвожены и переплавлены. Чистоту фонового электролита контролировали снятием вольтамперограмм в самом чувствительном режиме потенциостата. рис.1.

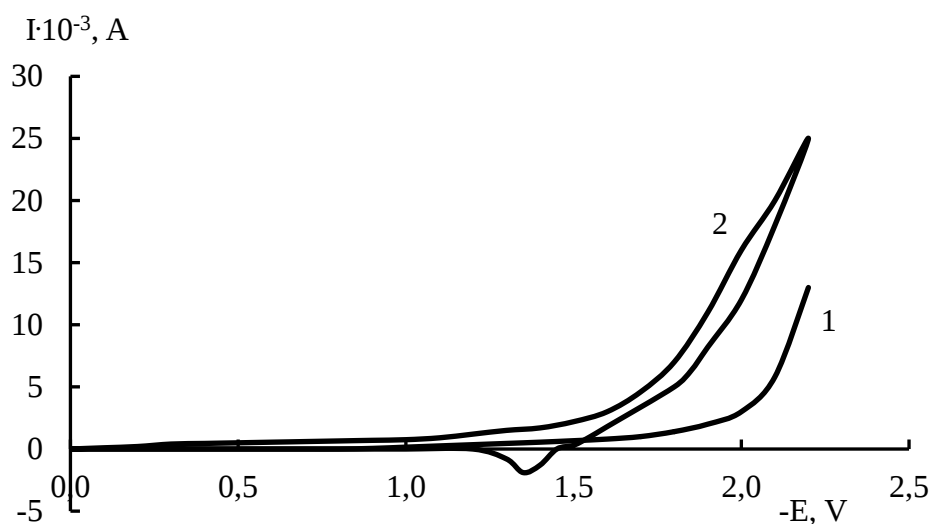

Рис. 1. Вольтамперограммы расплава KCL - KF, T-1073 K, скорость развертки потенциала 0,01 В/с;
1. фон расплава. 2. Циклическая вольтамперограмма расплава KCL – KF + 3.5×10^{-4} моль/см³ YF₃;

Для исследования совместного электровосстановления ионов иттрия с ионами молибдена, в расплав KCl последовательно добавляли трифторид иттрия и молибдат натрия (рис.2).

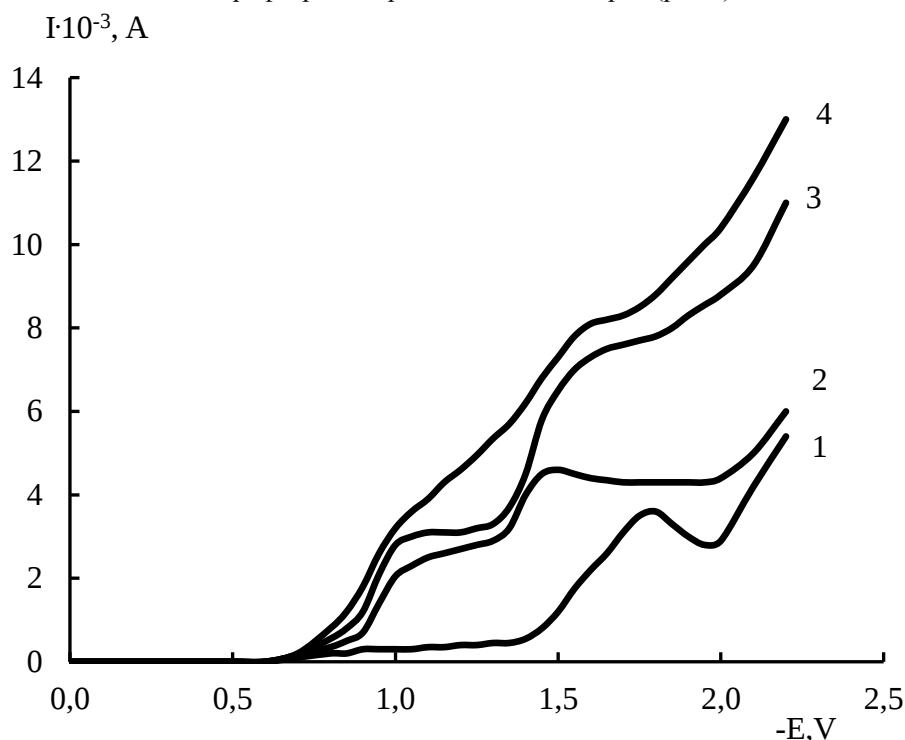

Рис. 2 Вольтамперограммы расплава KCL, при последовательном добавлении
YF₃ - Na₂MoO₄ (C - 10^{-4} моль/см³). T-1073K,
скорость развертки потенциала 0,01В/с; 1. фон+1.2YF₃; 2. фон+1.2YF₃+0.5Na₂MoO₄;
3. фон+1.2YF₃+1.3Na₂MoO₄; 4. фон+ 1.2YF₃+3.5Na₂MoO₄;

Как видно из анализа полученных вольтамперограмм, в расплаве содержащем определённое количество трифторида иттрия фиксируется одна волна в пределах потенциалов $-(1,35 \div 1,65)$ В, с увеличением концентрации молибдат - иона по отношению к исходной концентрации иттрия на вольтамперограмме дополнительно фиксируется вторая волна в пределах $-(0,9 \div 1,0)$ В потенциалов. С увеличением концентрации молибдат - иона пропорционально растёт высота второй волны и потенциал

смещается в положительную сторону. При соотношении концентраций YF₃: Na₂MoO₄=1:3 происходит слияние обеих волн в одну волну в пределах $-(0,80 \div 1,65)$ В потенциалов. Такие изменения формы вероятно связаны с возможным взаимодействием выделившегося иттрия с молибденом.

В отличие от хлоридного расплава во фторидно-хлоридном расплаве электрохимическое поведение трифторида иттрия существенно отличается.

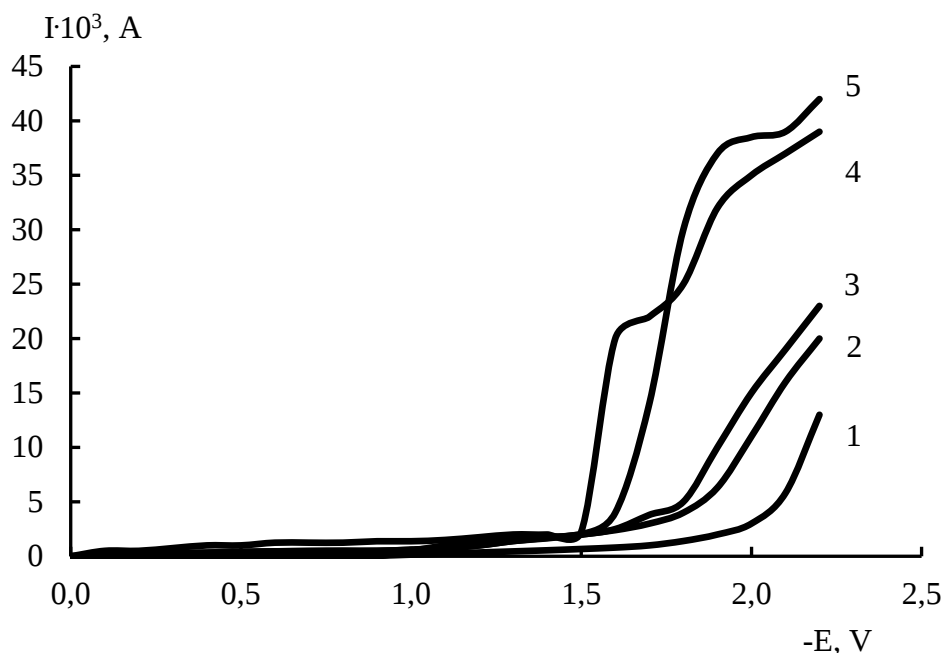

Рис.3. Вольтамперограммы расплава KCl-KF при последовательном добавлении $\text{YF}_3 - \text{Na}_2\text{MoO}_4$ ($\text{C} \cdot 10^{-4}$ моль/см³). $T=1073\text{K}$, скорость развертки потенциала $0,01\text{В/с}$;

1. фон+ $1,2\text{YF}_3$; 2. фон+ $3,5\text{YF}_3$; 3. фон+ $3,5\text{YF}_3 + \text{Na}_2\text{MoO}_4$;
4. фон+ $3,5\text{YF}_3 + 2\text{Na}_2\text{MoO}_4$; 5. фон+ $3,5\text{YF}_3 + 3,5\text{Na}_2\text{MoO}_4$;

Из (рис.3) видно, что на катодной ветви вольтамперограммы даже при высоких концентрациях иттрия волна не наблюдается т.е. трифторид иттрия не проявляет электрохимической активности до потенциала разложения фонового электролита. Установлено, что фтор - ионы смещают потенциал электровосстановления иттрия в электроотрицательную область. При избытке в расплаве фтор - ионов, смещение волны восстановления иттрия в отрицательную область потенциалов вызывает разложение фона и на анодной ветви наблюдается волна растворения катодных продуктов рис.1

При добавлении в расплав молибдат - иона возникают две волны при потенциалах $-(1,05 \div 1,25)\text{В}$ и $-(1,50 \div 1,80)\text{В}$, с ростом концентрации молибдат - иона пропорционально растет только высота вто-

рой волны. Слияние волн происходит при соотношении концентраций $\text{YF}_3:\text{Na}_2\text{MoO}_4=1:1$ в интервале $-(1,5 \div 1,8)\text{В}$ потенциалов.

Аналогичные результаты получены при совместном электровосстановлении иттрия и молибдена в расплаве KCl-KF, где последовательно добавляли сначала молибдат натрия, а затем фторид иттрия. В работах Киевской школы электрохимиков [18,19] показано, что анионы MoO_4^{2-} на фоне расплавов хлоридов слабополяризующих катионов Na^+ и K^+ не проявляют электрохимической активности до потенциала разложения фонового электролита. Молибдат-ионы не проявляют электрохимической активности и во фторидно-хлоридных расплавах. На (рис.4), приведены вольтамперограммы восстановления ионов молибдата в оксигалогенидном расплаве.

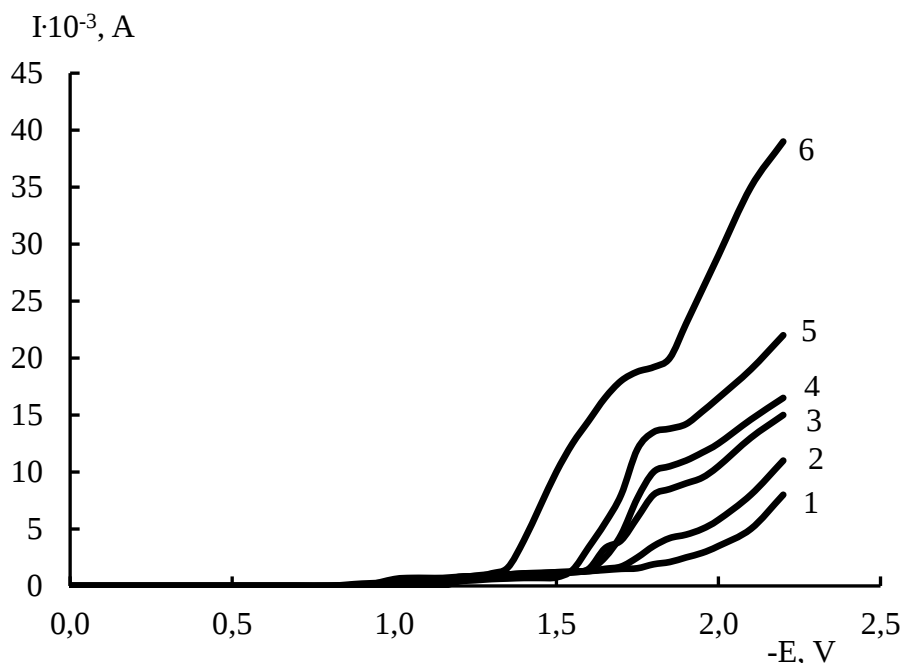

Рис.4. Вольтамперограммы расплава KCl-KF при последовательном добавлении $\text{Na}_2\text{MoO}_4\text{-YF}_3$ ($C = 10^{-4}$ моль/см³). $T=1073\text{K}$, скорость развертки потенциала $0,01\text{В/с}$;

1. фон+ $0,85\text{Na}_2\text{MoO}_4$; 2. фон+ $0,85\text{Na}_2\text{MoO}_4+0,3\text{YF}_3$;
3. фон+ $2,5\text{Na}_2\text{MoO}_4+\text{YF}_3$; 4. фон+ $2,5\text{Na}_2\text{MoO}_4+1,2\text{YF}_3$;
5. фон+ $2,5\text{Na}_2\text{MoO}_4+2,0\text{YF}_3$; 6. фон+ $2,5\text{Na}_2\text{MoO}_4+2,4\text{YF}_3$;

В этом расплаве молибдат - ионы устойчивы, аналогично трифториду иттрия и на катодной ветви волна не наблюдается. При добавлении трифторида иттрия на катодной ветви вольтамперограмм (рис.4) даже при малых концентрациях фиксируется две волны в интервале потенциалов $-(1,1\div 1,2)\text{В}$ и $-(1,6\div 1,8)\text{В}$. С увеличением концентрации трифторида иттрия пропорционально растет высота второй волны и потенциал смещается в положительную сторону. Можно предполагать, что комплексные ионы иттрия проявляют акцепторные свойства по отношению к ионам O^{2-} , в расплаве образуются оксифторидные комплексы молибдена. Аналогичное воздействие проявляют комплексные ионы алюминия, которые значительно изменяют кислотно-основные свойства расплава, происходит обмен F^- ионов на ионы O^{2-} и образование электроактивных комплексов молибдена $\text{MoO}_2\text{F}_4^{2-}$ [20]. Это мнение подтверждают и японские исследователи [21], при исследовании совместного восстановления молибдена и бора из оксифторидных расплавов.

При соотношении концентраций деполяризаторов YF_3 : $\text{Na}_2\text{MoO}_4=1:1$ формируется одна волна в интервале потенциалов $(1,45\div 1,80)\text{В}$ (рис.4).

На основании вольтамперных исследований синтез молибдата иттрия осуществляли в расплаве KF-KCl в потенциостатическом режиме при температуре 1073K и потенциале $-1,9\text{В}$. В зависимости от состава расплава и параметров электролиза получены смесь порошков индивидуальной фазы иттрия и молибдатов иттрия MoY_2 и MoY_3 . Рентгенофазовый анализ полученных продуктов проводили на

рентгеновском дифрактометре ДРОН - 3, количественный анализ - на рентгенофлуоресцентном анализаторе - EDX 3600H.

В результате взаимодействия указанных деполяризаторов (YF_3 и Na_2MoO_4), произошло сближение потенциалов электрохимического восстановления ионов иттрия и молибдена, что дало возможность управления процессом в равновесном (квазиравновесном) режиме и осуществление многоэлектронных процессов восстановления этих металлов в одну стадию. Из оксигалогенидных расплавов получены смесь порошков интерметаллидов MoY_2 и MoY_3 .

Список литературы

1. А.И. Михайченко, Е.Б. Михлин, Ю.Б. Патрикеев. Редкие металлы. М.: Металлургия, 1987, -232с.
2. А.Т. Васько, С.К. Ковач. Электрохимия тугоплавких металлов. Техника, 1983, -160.
3. В.Ф. Терехова, И.В. Буров. Физико-химические свойства и применение редкоземельных металлов. М.: ГОСИНТИ 1962, -85с.
4. Zhang. Xiao-Lian, Zhao-Min. Shou/electrode process of Y ion on Molybdenum and nickel electrodes in YCl_3 , NaCl-KCl melt. J. Rare Earth/Chin. Soc. Rare Earth 1991, 9(3), 177-180.
5. Х.Б. Кушхов, А.С. Изделова, Д.Л. Шогенова. Электровосстановление ионов иттрия на серебряном и вольфрамовом электродах в хлоридно и хлоридно - фторидном расплавах при 823K . Расплавы, 2005, 6, 127-133.
6. А.В. Щетинский. Электрохимическое поведение редкоземельных металлов в хлоридных расплавах. Автореферат канд. хим. Наук. 2003г. с.105.

7. Ito Y. Electrochemistry of Yttrium in a molten chloride system. *Electrochem. Soc.* 1995, 142 (7), 240-251.
8. М.Р. Эренбург, Е.Б. Молодкина, А.В. Руднев. Электрохимическое осаждения редкоземельных элементов из ионных жидкостей. II международная конференция. Фундаментальные и прикладные вопросы электрохимического и химико-каталитического осаждения и защиты металлов и сплавов. Памяти чл. Корр. Ю.М. Полукарова, 15-16 октября с. 37-39, 2020 г., Москва.
9. Oigia Y. Electrochemistry of deposition of rare earth metals and their alloys in molten salt. *Proceedings of 6th International symposium of molten salt Chemistry and Technology*, Shanghai, China, okt. 2001, 383-390.
10. Х.Б. Кушхов, Д.Л. Шогенова, Р.А. Шатилова. электрохимический синтез интерметаллидов иттрия и алюминия. *Вестник Академии наук чеченской республики*. 2012, 2 (17), 60-64
11. Н.А. Гасвиани, Г.Н. Кипиани, Л.М. Абазадзе, С.Г. Гасвиани, С.Г. Электрохимический синтез иттрий -алюминиевого интерметаллидов из галогенидных расплавов. *Химический журнал Грузии*, 2003, 3 (3), 245-248.
12. Х.Б. Кушхов, Д.Л. Шогенова. Исследование совместного электровосстановления ионов иттрия и бора в галогенидных расплавах на серебряном электроде. Тезисы докладов конференции посвященной 80- летию со дня рождения А.Н. Барабошкина. *Современные аспекты электрокристаллизации металлов*. Екатеринбург, 2005. 16-17 ноября с. 43
13. Д.Л. Шегонева. Электрохимическое восстановление ионов иттрия в галогенидных расплавах и синтез соединений на его основе. Автореферат диссертации канд. Хим. Наук. 2007 г.
14. Г.Н. Кипиани, Н.А. Гасвиани, Ц. Габисония, М.Ш.Хуцишвили. Совместное электровосстановления иттрия, молибдена и марганца из хлоридно-фторидных расплавов. *Химический журнал Грузии*, 2006, 6(2), 166-173.
15. Н.А. Гасвиани, Г.Н. Кипиани, М.Ш. Хуцишвили, С.Г. Гасвиани, Л.М. Абазадзе. Высокотемпературный электрохимический синтез интерметаллидов алюмин-молибден-марганец. *Химический журнал Грузии*, 2011г, 11(1), 65-68.
16. Н.А. Гасвиани, Дж.И. Джапаридзе, Г.Н. Кипиани, С.Г. Гасвиани. Электровосстановление трифторида иттрия в расплаве хлорида калия. *Электрохимия*, 2003, 39(7), 876-879.
17. Н.А. Гасвиани, Дж.И. Джапаридзе Г.Н. Кипиани Л.М. Абазадзе. Кинетические закономерности процесса электровосстановления фторида иттрия в хлоридных расплавах. *Электрохимия*, 2005, 41(1), 48-53.
18. Х.Б. Кушхов, В.В. Малишев, В.И. Шаповал, С.Г. Гасвиани. Влияние фторид- и фторалюминат-ионов в хлоридно-фторидных расплавах. *Украинский хим. Журнал* 1991, 57, 375-379.
19. Х.Б. Кушхов, В.И. Шаповал, А.А. Тищенко, С.Г. Гасвиани. *Электрохимия*. 1992, 28, 152.
20. В.И. Шаповал, В.В. Соловьев, В.В. Малишев. Электрохимические активные частицы и многоэлектродные процессы в ионных расплавах. *Успехи химии* 2001, 70(2), 182-199.
21. Н. Koichiro, О. Jasuhiko, О. shinichiro, Т. Kazuo. *Denki kagaku*, 1984, 52, 368.

HISTORY

РОСІЙСЬКО-ГРУЗИНСЬКА ВІЙНА 2008 р. В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ: КЛАСТЕР ЕКСПЕРТІВ ТА СОЦІОЛОГІЧНИХ ОПИТУВАНЬ

Артимишин П.

кандидат історичних наук,

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Україна, Львів

THE RUSSIAN-GEORGIAN WAR OF 2008 IN UKRAINIAN SOCIO-POLITICAL OPINION: A CLUSTER OF EXPERTS AND SOCIOLOGICAL SURVEYS

Artymyshyn P.

PhD (History)

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies,

The National Academy of Sciences of Ukraine

Ukraine, Lviv

DOI: [10.5281/zenodo.7925040](https://doi.org/10.5281/zenodo.7925040)

Анотація

Проаналізовано оцінки експертного середовища України та загалом українського суспільства щодо російсько-грузинської війни 2008 р. – воєнного конфлікту між Грузією з одного боку та Росією і сепаратистськими угрупованнями Південної Осетії та Абхазії з іншого, “гаряча” фаза якого припала на 8–12 серпня. Стверджено, що для частини аналітиків та українських громадян вважався беззаперечним той факт, що агресором у цьому протистоянні є однозначно Росія, а загалом конфлікт був не просто локальним, а початком глобальної стратегічної війни між демократичним і тоталітарним світом. Водночас в проросійських колах мало місце переконання, що події серпня 2008 р. на Закавказзі – не що інше, як спроба саме Заходу з використанням Грузії “вичавити” Росію із Кавказу.

Abstract

The evaluations of the expert environment of Ukraine and Ukrainian society in general regarding the Russian-Georgian war of 2008 - a military conflict between Georgia on the one hand and Russia and the separatist groups of South Ossetia and Abkhazia on the other, the "hot" phase of which fell on August 8-12, are analyzed. It is asserted that assessments of the Russian-Georgian war of 2008 in the expert environment and at the level of ordinary Ukrainians varied. For some analysts and Ukrainian citizens, the fact that the aggressor in this confrontation is definitely Russia was considered indisputable, and in general, the conflict was not just local, but the beginning of a global strategic war between the democratic and totalitarian world. At the same time, pro-Russian circles were convinced that the events of August 2008 in Transcaucasia were nothing more than an attempt by the West, using Georgia, to “squeeze” Russia out of the Caucasus.

Ключові слова: Кавказький регіон, російсько-грузинська війна, Україна, суспільно-політична думка, експертний кластер, соціологія, гібридна війна, заморожені конфлікти.

Keywords: Caucasus region, Russian-Georgian war, Ukraine, socio-political opinion, expert cluster, sociology, hybrid war, frozen conflicts.

Події сучасної російсько-української війни, яка 24 лютого 2022 р. переросла у повномасштабну фазу, ставлять перед українськими дослідниками-гуманітаріями вимогу щодо вивчення передумов та причин теперішньої ситуації у регіональній та глобальній геополітиці. Важливими у цьому контексті є дослідження перебігу інших недавніх воєнних конфліктів, спровокованих Російською Федерацією (РФ) після 1991 р. на пострадянському просторі, які дозволяють краще зрозуміти механізми та принципи ведення Росією війн не лише та не стільки на безпосередньому полі бою, але і на дипломатичних та інформаційних фронтах.

В українській та світовій історіографії вже є певні напрацювання із досліджуваної тематики. Серед українських дослідників різні аспекти російсько-грузинського протистояння розглядали Микола Дорошко [14], Олександр Задоронін [15],

Алла Киридон та Сергій Троян [17], Олександр Майборода [22], Нодарі Ціцуашвілі [36]. Політичний та медійний дискурс воєнного конфлікту розглянув Павло Артимишин [2;3]. Із зарубіжних науковців вищезгаданою темою займалися Войцех Гурецькі [40], Бен Джуда [13], Сергій Лузянін [21], Єронім Перович [41], Борис Райтшустер [28], Марсель ван Герпен [5]. Однак в усіх цих випадках здебільшого йдеться про аналіз подій серпня 2008 р. в Грузії лише крізь призму політичної історії із переважним простим викладом хронології перебігу конфлікту.

Натомість мета даної статті – проаналізувати оцінки експертного середовища України та загалом українського суспільства щодо російсько-грузинської війни 2008 р. – воєнного конфлікту між Грузією з одного боку та Росією і сепаратистськими

угрупованнями Південної Осетії та Абхазії з іншого, “гаряча” фаза якого припала на 8–12 серпня.

Близько півночі 8 серпня, у день відкриття Олімпіади у Пекіні, грузинський генерал М. Курашвілі зробив офіційну заяву про перехід грузинських військ у наступ по всьому фронту, аби відновити у Південній Осетії конституційний порядок (цікаво, що з такою ж фразеологією у 1999 р. В. Путін розпочинав Другу чеченську кампанію), попри те, що ще напередодні, близько 19 години вечора 7 серпня, грузинський лідер М. Саакашвілі в режимі прямого телевізійного звернення оголосив про одностороннє припинення вогню [10].

В результаті розпочались повномасштабні збройні сутички між грузинами з одного боку, та осетинами, їхніми союзниками абхазами, а згодом – і регулярними російськими військами – з іншого. Останні, перейшовши у другій половині дня 8 серпня в контрнаступ, не лише вибили грузинів із Цхінвалі – головного міста Південної Осетії, у яке ті вступили зранку 8 серпня, та із території Південної Осетії, але й перейшли кордон теренів, які були підконтрольні Грузії, і станом на 9 серпня вже перебували у глибокому грузинському тилу, а вже 11 серпня зупинились лише за 45 км від Тбілісі [25].

Втім, за активного посередництва Заходу, насамперед, президента Франції Н. Саркозі до 12 серпня вдалося виробити спільний план врегулювання військового протистояння в Грузії, який і цілком 14 серпня підписали т. зв. “президенти” Абхазії та Південної Осетії, 15 серпня – Грузії М. Саакашвілі, а 16 серпня – і Росії Д. Медведєв [23]. Однак повноцінного втілення плану досягнути одразу не вдалося: 26 серпня 2008 р. російський президент Д. Медведєв підписав указ про визнання РФ Абхазії та Південної Осетії [24], а виведення російських військ із Грузії затягнулось аж до осені 2008 р., і, згідно із заявою главою МЗС Франції Б. Кушнера від 10 жовтня цього ж року, на той момент так і не завершилось [29]. Тим не менше, активний етап війни вдалося зупинити ще у серпні 2008 р. і у “замороженому стані” він існує досі.

“Гаряча фаза” протистояння на території Грузії одразу опинилася в центрі уваги українських експертів. Так, на думку головного редактора часопису “І” Т. Возняка, збройні сутички у Грузії були значно більшим, аніж просто локальний конфлікт, явищем, яке засвідчило про зміну світового порядку, за якого Росія остаточно дала знати Заходу, що вона повністю оговталась і вийшла із кризи, до якої призвів розпад СРСР, і стала самостійним політичним гравцем, що хоче повноцінно впливати на свою вчорашню “периферію” – у т. ч. й Україну. Інтервенція ж Росії до Грузії, яка, на думку інтелектуала, й призвела до війни, була перевіркою РФ того, наскільки далеко західні партнери дозволять росіянам зайти, руйнуючи норми міжнародного права [7].

В. Чалий із Центру Разумкова стверджував, що дії Росії на Південному Кавказі, зокрема і визнання нею незалежності окремих територій Грузії, ніяк не

посприяло її посиленню, а навпаки викликало негативну реакцію серед країн ЄС та навіть СНД, що могло завершитись певною міжнародною ізоляцією РФ [38].

Такої ж думки дотримувався й історик О. Майборода, який запевняв, що орієнтація РФ на військову перспективу ніяк не сприяла її відносинам зі сусідами не лише у контексті порушень норм міжнародного права, але й у економічній площині, роблячи російський науково-технічний комплекс несумісним із цивільними у своїй основі НТК інших держав, у т. ч. України [22, с. 92].

За переконанням О. Коломійця, який у 2008 р. займав посаду президента Центру євроатлантичних студій, грузинсько-російський конфлікт був початком стратегічної війни між демократичним і тоталітарним світом, у якому Росія проявила себе як агресор, адже напала на суверенну державу, на відміну від Грузії, війська якої увійшли до Південної Осетії – офіційної грузинської території. Водночас, згідно із твердженнями аналітика, відсутність реальних важелів впливу на Росію з боку ООН чи ОБСЄ засвідчило неієздатність цих структур та їхню неспроможність по-справжньому захистити будь-яку іншу потенційну жертву, зокрема і України, від російського нападу, а тому Києву потрібно було самому зайняти жорстку стосовно дій РФ у Грузії позицію, аби українську сторону не розцінювали як слабку, а, отже, – і не зазіхали би на її суверенітет [6].

Подібної точки зору дотримувались й директор міжнародних програм Центру міжнародної безпеки та стратегічних студій Г. Перепелиця та директор програм політичного аналізу та безпеки Міжнародного центру перспективних досліджень В. Чумак, які зазначали, що Грузії не варто було очікувати допомоги від міжнародних організацій Заходу, зокрема і від НАТО, які уникали безпосереднього протистояння з Росією. Більше того, на думку експертів, саме західні партнери, хоч і непрямо, доклалися до розгортання кризи на Кавказі, визнавши незалежність Косова, чим розв’язали Москві руки для вторгнення до Грузії [6].

У той же час, політолог О. Гарань критикував українську сторону за її досить мляву реакцію на події на Закавказзі, до того ж зауважуючи, що якщо у тамтешньому конфлікті ворожими сторонами були Росія та Грузія, то в Україні кавказька криза породила війни урядовців між собою (натякаючи про протистояння між президентом та прем’єр-міністром), що аж ніяк не сприяло обороноздатності та захисту національних інтересів [9].

Цікаві думки озвучили експерти у часописі “Універсум”. До прикладу, один із авторів видання О. Баган, із науково-ідеологічного центру імені Д. Донцова, назвав протистояння Росії та Грузії “битвою за Кавказ” між “великодержавницьким гегемонізмом” Москви, що, намагався знову повернути собі імперіалістичне значення як держави через реінтеграцію важливих для неї регіонів Закавказзя та, потенційно, – України з одного боку, та “свободолюбним націоналізмом” Тбілісі – місцевого захисника європейських цінностей – з іншого,

наслідком якої, залежно від позиції Заходу, могла стати як подальша дестабілізація Південно-Східної Європи (у разі пасивної реакції країн Європи та США), так і припинення “наступу грубої сили, пропаганди шовінізму імперіалізму і зневаги до міжнародних норм права” (за активної допомоги грузин зі сторони західних партнерів) [4]. Інший дописувач журналу Б. Кушнірук наголошував на тому, що протиборство на Кавказі – не локальний конфлікт, а показник розвитку кризи на цілому пострадянському просторі, у кожному країні якого під приводом захисту росіян та/чи/ російськомовних громадян відтепер може втрутитися без попередження армія РФ [20]. Подібні думки виголосив й Ю. Щербак, який вбачав у інтервенції росіян на Закавказзя один із брутальних проявів путінської Росії, сповненої “нової великодержавної ейфорії” у ролі “нафтогазової імперії” [39].

Тим часом науковий директор Інституту Євро-Атлантичного співробітництва О. Сушко розглядав протистояння у Грузії лише як перший етап реалізації російського проекту зі встановлення нової світової конфігурації, що у майбутньому, за відсутності адекватної реакції країн ЄС та Сполучених Штатів, міг перетворитися на небезпечний виклик демократії, а вторгнення російських “миротворців” до України – наступного для Москви ключового пункту для “наведення порядку” в регіоні – ставав би лише справою часу. Саме тому, на думку науковця, українській владі життєво необхідним було, сконсолідувавшись, клопотати про якнайшвидший вступ до НАТО, або ж змиритися на іншу альтернативу – політичну капітуляцію перед Росією та перетворення на об’єкт її внутрішньої та зовнішньої політики [33].

При цьому, інший політичний експерт В. Лаптічук запевняв, що у генеральному штабі РФ вже станом на час вторгнення до Грузії 2008 р. давно підготували детальні карти усіх військових об’єктів і в Україні, котрі планували знищити протягом першої години ймовірного російсько-українського конфлікту, а також розробили плани окупації українських теренів та блокування місцевих військових частин, а тому, на думку аналітика, єдиним засобом для “остудження гарячих кремлівських чекістів” було звернення за захистом до США, яке на відміну від країн Західної Європи, не було пов’язане із Росією газовим ринком а, отже, була від останньої максимально незалежною [32].

Втім, не всі українські аналітики були настільки відверто налаштованими прогрузинськи. Так, якщо директор Інституту глобальних стратегій В. Карасьов ще нейтрально оцінював закавказьку війну, усе ж вважаючи, що у її розв’язанні були зацікавлені США, які намагались, скориставшись конфліктом, “обнулити” миротворчий мандат Росії у регіоні, замінивши його міжнародними силами, та “вичавити” Росію із Кавказу, то очільник Українського філії Інституту СНД В. Корнілов зазначав, що агресором була Грузія, а Росія лише надавала допомогу Південній Осетії, де проживало чимало російських громадян, та захищала їх від “геноциду”

з боку грузинської армії. Водночас М. Погребинський взагалі припускав, що дії Росії проти офіційного Тбілісі, спрямовані на стабілізацію регіону, через який відбувались поставки енергоносіїв, підтримують західні партнери [18].

У той же момент, коли В. Карасьов, аналізуючи українську позицію щодо відповідних подій, зауважував, що заяви В. Ющенка та українського МЗС були своєчасними, врівноваженими, спокійними, спрямованими на намагання України уникнути втягнення у посторонній конфлікт, керівник Центру соціологічних досліджень “Софія” А. Єрмолаєв вважав Україну державою, яка, сама того не бажаючи, “стала заручницею політичних ігор”, а М. Погребинський та В. Корнілов навпаки звинувачували главу держави В. Ющенка за “анти-російську” риторичку, яку він вживав, мовляв, із метою підняття власних рейтингів, при цьому ввівши Україну “у стадію військових загроз проти Росії”, замість того, щоб залишатись поза протиріччями Москви та Тбілісі [16; 18–19].

Утім дискусійною серед аналітиків була й тема наслідків ухвалення конфліктуючими сторонами “шести пунктів” від Н. Саркозі. Так, якщо ректор Дипломатичної академії України Б. Гуменюка, який зауважив, що попри певне превалювання словесних форм впливу під час гарячої фази російсько-грузинської боротьби, завдяки активній міжнародній дипломатії цей конфлікт вдалось таки врегулювати, і, хоч би на певний час, заморозити, то у часописі “І” і у 2010 р. запевняли, що Росія й надалі намагатиметься через розгойдування сепаратизму “порвати” Грузію на частини, реінтегрувати її до нового союзу, створеного Кремлем, та перейти до приєднання до свого простору інших сусідніх держав [1; 12].

Суперечливе сприйняття подій на Південному Кавказі спостерігалось і на рівні пересічних суспільних візій, що проявлялось навіть на різних, часто протилежних, підсумкових матеріалів соціопитувань. Так, згідно із результатами дослідження Центру з інформаційних проблем територій НАН України, 44 % українців поставились до вступу Росії на територію Грузії негативно, і лише 21 % підтримали його [30].

Водночас цілком інші дані отримали внаслідок соціологічного опитування проведеного газетою “Сегодня” разом із Research&Branding Group поміж 2000 респондентів по всій Україні, яке продемонструвало, що 43 % українського населення вважали агресором Грузію (на Заході так вважали 13 %, у Центрі – 31 %, Півдні та Сході – 62 %), то Росію – 33 % (68 %, 42 % та 14 % відповідно), а США – 2 % (2 %, 4 % та 6 % відповідно), при тому якщо Грузію були схильними підтримати 22 % по Україні (51 %, 24 % та 9 % відповідно), Росію та Південну Осетію – 38 % (11 %, 27 % та 56 % відповідно), то жодну із сторін – 34 % (при 31 % на Заході, 41 % у Центрі та 31 % на Сході). Щодо ж питання про те, яку позицію необхідно було би зайняти Україні, 14 % по Україні підтримали ідею підтримати Грузію, ще 14 % – Росію, і аж 37 % – нейтральну. До того ж,

дослідження зафіксувало те, що частка прихильників НАТО не змінилась із часу військових дій на Кавказі, залишившись на рівні 25 % (при 58 % негативних відповідей), натомість посилення інтеграції із Росією підтримало 51 % проти 23 % опитаних [8].

У той же момент, соціологічна розвідка, проведена на замовлення “Дзеркала тижня” експертами центру “Тейлор Нельсон Софрез Україна”, показала, що 44,4 % респондентів по Україні вважали агресором Росію (при 41,4 % переконаних у проведенні нею миротворчої операції), при оцінці дій Грузії у Південній Осетії як акт агресії 50,9-ма % учасників опитування, причому і це дослідження виявило більшість прихильників Грузії на Заході України, у той момент, як на Сході та Півдні, зокрема в Криму, переважна більшість підтримували дії Кремля [35]. У контексті цього ж опитування також виявили, що попри збройне протистояння на території недалекої Грузії, прихильників приєднання України до НАТО не збільшилось: однозначно позитивну відповідь на це питання дали лише 18,2 % респондентів, а позитивно із часткою сумніву – 13,2 %, тоді як відносно негативно відповіли 11,7 % опитаних, а рішуче не підтримали таку ідею 51,4 %, тобто сумарно кількість опонентів складала понад 63 % [27].

Загалом, поведінка російської політичної верхівки під час військового конфлікту в Грузії, як і подальше визнання Кремлем незалежності Абхазії та Південної Осетії, дали підстави як для симпатиків Грузії, так і для прихильників Росії, стверджувати, що Росія після літа 2008 р. стала іншою. Якщо для одних це був привід для радощів, адже, на мовляв, ці зміни свідчили про посилення РФ, то для правих, та центристських кіл російське вторгнення на Кавказ, за влучним висловом І. Зайця, “остаточно вбило натяки на лібералізм Медведєва” [26; 31; 34].

Таким чином, оцінки російсько-грузинської війни 2008 р. в експертному середовищі та на рівні пересічних українців варіювалися. Для частини аналітиків та українських громадян вважався беззаперечним той факт, що агресором у цьому протистоянні є однозначно Росія, а загалом конфлікт був не просто локальним, а початком глобальної стратегічної війни між демократичним і тоталітарним світом, на який колективному Заходу варто було би реагувати рішуче, аби не допустити російський реваншизм на пострадянському просторі, заохочуючи до подальшої ескалації і щодо інших колишніх радянських республік, в тому числі України. Водночас в проросійських колах мало місце переконання, що події серпня 2008 р. на Закавказзі – не що інше, як спроба саме Заходу з використанням Грузії “обнулити” миротворчий мандат Росії у регіоні, замінивши його міжнародними силами, та “вичавити” Росію із Кавказу. Для цієї групи українських експертів та симпатиків Росії остання в подіях російсько-грузинської війни якраз боролася зі спробами Грузії як “агресора” здійснити “геноцид” проти південних осетинців та абхазів, а також

російськомовного та російського населення Південного Кавказу.

Список літератури

1. Аветян В. План Путіна – порвати Грузію на частини і змусити її проситися назад в ССРСР. Незалежний культурологічний часопис “І”. 2010. № 61. С. 88–93.
2. Артимишин П. Російсько-грузинська війна 2008 року: реакція українського політикуму. Новітня доба / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2022. Вип. 10. С. 198–212.
3. Артимишин П. Російсько-грузинський конфлікт 2008 р. у медійному дискурсі України. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2018. Вип. 23. С. 262–280.
4. Баган О. Чому Грузія? Універсум (Львів). 2008. № 7–8 (177–178). липень–серпень. С. 7.
5. Ван Херпен М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: Незасвоєні уроки минулого. Харків: Віват, 2015. 304 с.
6. Васюнець Н., Кушій О. Не поступатися, але провадити переговори. Експрес (Львів). 2008. № 118 (4142). 12–13 серпня. С. 3.
7. Возняк Т. Грузинська криза і її українські наслідки. Високий замок (Львів). 2008. – № 149 (3798). 13 серпня. С. 2.
8. Война на Кавказі поділила Україну. Сьогодні (Київ). 2008. № 186 (3022). 21 августа. С. 2.
9. Гарань О. Війна вже в Україні? Високий замок (Львів). 2008. № 153 (3802). 19 серпня. С. 2.
10. Грузія оголосила про початок війни з Південною Осетією. Корреспондент.net. 2008. 8 серпня. URL: <http://ua.korrespondent.net/world/547107-gruziya-ogolosila-pro-pochatok-vijni-z-pivdennoyu-osetieyu> (дата звернення 23.04.2022)
11. Грузія припинила вогонь у Південній Осетії. ТСН. 2008. 7 серпня. URL: <https://tsn.ua/svit/gruziya-privinila-vogon-v-pivden-nii-osetiyi.html> (дата звернення 14.04.2022).
12. Гуменюк Б. Дипломатія доби глобалізації: нові виклики та завдання. Зовнішні справи. 2008. № 12. грудень. С. 9–13.
13. Джуда Б. Крихка імперія. Як Росія полюбила і розлюбила Владіміра Путіна. Київ: Медуза, 2015. 416 с.
14. Дорошко М. С. Грузинсько-південноосетинський конфлікт та його наслідки. Westudents. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/51411-gruzinsko-pvdennoosetinskiy-konflikt-ta-yogo-naslarki.html> (дата звернення 17.04.2022).
15. Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014. Київ: К. І. С., 2014. 960 с.
16. Как Украина может помочь остановить кровопролитие? Комсомольская правда в Украине (Харьков). 2008. № 174 (2991/24386). 11 августа. С. 3.
17. Киридон А.М., Троян С.С. Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-

політологічний аналіз: монографія. Київ: [б. в.], 2009. 74 с.

18. Козуб Т. Что в сложившейся ситуации делать Украине? Комсомольская правда в Украине (Харьков). 2008. № 176 (2993/24388). 13 августа. С. 3.

19. Коротков Д. Это не наша война. Сегодня (Київ). 2008. № 178 (3014). 12 августа. С. 2.

20. Кушнірук Б. Росія розв'язала війну проти Грузії. Універсум (Львів). 2008. № 7–8 (177–178). липень–серпень. С. 8.

21. Лузянин С. Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на “Большой Восток” (2004–2008 гг.). Москва: АСТ: Восток–Запад, 2007. 448 с.

22. Майборода О. Користь і sentimenti в українсько-російських відносинах. Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва. Збірник наукових праць. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. С. 88–95.

23. Медведев подписал перемирие с Грузией. Lenta.ru. 2008. 16 августа. URL: <https://lenta.ru/news/2008/08/16/sign/> (дата звернення 14.02.2022).

24. Медведев подписал визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії. Українська правда. 2008. 26 серпня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2008/08/26/3534818/> (дата звернення 24.03.2022).

25. Міноборони РФ не планує наступу на Тбілісі. Саакашвілі заспокоює жителів міста. Корреспондент.net. 2008. 11 серпня. URL: <http://ua.korrespondent.net/world/550987-minoboroni-rf-ne-planue-nastupu-na-tbilisi-saakashvili-zaspokoyue-zhitelev-mista> (дата звернення 14.04.2022).

26. Паттен С. Війна Путіна за золоту медаль. День (Київ). 2008. № 152. 28 серпня.

27. Події в Грузії не підштовхнули українців до НАТО. Дзеркало тижня. Україна. 2008. № 31. 22–29 серпня.

28. Райтшустер Б. Путінократія. Людина влади та її система. Харків: Віват, 2015. 352 с.

29. Росія вивела не всі війська з Грузії. УНІАН. 2008. 10 жовтня. URL: <https://eu-news.unian.ua/152607-rosiya-vivela-na-vsi-viyska-z-gruziji.html> (дата звернення 14.02.2022).

30. Сватко Я. Росія – Грузія. Інформаційна війна важливіша від справжньої. Шлях перемоги (Київ). 2008. № 35 (2828). 27 серпня. С. 3.

31. Семків В. Іван Заєць: нинішнє “принужденіє к міру” – те саме, що колишнє “мочити в сортирах”. Україна молода (Київ). 2008. № 151. 15 серпня.

32. Слезко В. Василь Лаптічук: “У російському генштабі вже є детальні карти всіх військових об’єктів в Україні, котрі підлягають знищенню”. Універсум (Львів). 2008. № 9–10 (179–180). вересень–жовтень. С. 20.

33. Сушко О. Україна–наступна? Універсум (Львів). 2008. № 7–8 (177–178). липень–серпень. С. 32–33.

34. Тісейко М. Медведєв – маріонетка Путіна. Високий замок (Львів). 2008. № 150 (3799). 14–20 серпня. С. 5.

35. Українці вважають агресорами і Росію, і Грузію. Дзеркало тижня. Україна. 2008. № 31. 22–29 серпня.

36. Ціцуашвілі Н. І. Етнополітична роль Чорноморського флоту Російської Федерації в Україні. Держава і право. 2009. Вип. 46. С. 672–679.

37. Чаленко А., Коротков Д., Ильченко А. “Россия не сдаст Осетию”. Сегодня (Київ). 2008. № 176 (3012). 9 августа. С. 4.

38. Чалий В. Росія поступила необачно, визнавши незалежність Абхазії та Південної Осетії. Центр Разумкова. 2008. 27 серпня. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=617

39. Щербак Ю. Небезпечна гра Москви та уроки історії. Універсум (Львів). 2008. № 7–8 (177–178). липень–серпень. С. 17.

40. Górecki W. Abchazja. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2013. 184 str.

41. Perovic J. Caucasus crisis: implications and options for the West. CSS Analyses in Security Policy (Zurich). 2008. Vol. 3. № 39. P. 1.

РОСІЙСЬКА-ГРУЗИНСЬКА ВІЙНА 2008 р.: ВІЗІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ

Красівський О.Я.

доктор історичних наук, професор історії, політології,
Львівський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України
Львів, Україна

THE RUSSIAN-GEORGIAN WAR OF 2008: VISIONS OF THE POLITICAL ELITE IN UKRAINE

Krasivskyi O.

doctor of historical sciences, professor of history, political science
Lviv Regional Institute of Public Administration,
National Academy of Public Administration of the President of Ukraine
Lviv, Ukraine

DOI: [10.5281/zenodo.7925054](https://doi.org/10.5281/zenodo.7925054)**Анотація**

Досліджено візії політичної еліти в Україні щодо російсько-грузинської війни 2008 р. Стверджено, що якщо позиція українського президента Віктор Ющенко була послідовно прогрузинською, і він рішуче встав на захист офіційного Тбілісі, то загалом здебільшого серед українських політиків переважало нейтральне ставлення до військових дій на Закавказзі. У той же час представники “Партії регіонів” (попри “нейтральні” заяви) та Комуністичної партії України займали в оцінюванні воєнного конфлікту фактично проросійські позиції, звинувачуючи саме грузинську сторону у початку бойових дій та підтримуючи ідею визнання вслід за РФ незалежності Абхазії та Південної Осетії.

Abstract

The visions of the political elite in Ukraine regarding the Russian-Georgian war of 2008 are studied. It is asserted that if the position of Ukrainian President Viktor Yushchenko was consistently pro-Georgian, and he resolutely stood up for the official Tbilisi, then in general, mostly among Ukrainian politicians, a neutral attitude towards military operations in Transcaucasia prevailed. At the same time, representatives of the “Party of Regions” (despite their “neutral” statements) and the Communist Party of Ukraine actually took pro-Russian positions in their assessment of the military conflict, blaming the Georgian side for the start of hostilities and supporting the idea of recognizing the independence of Abkhazia and South Ossetia after the Russian Federation.

Ключові слова: Кавказький регіон, російсько-грузинська війна, політична еліта, Україна, гібридна війна, заморожені конфлікти.

Keywords: Caucasus region, Russian-Georgian war, political elite, Ukraine, hybrid war, frozen conflicts.

Актуальність дослідження російсько-грузинської війни 2008 р. полягає у безпосередньому впливі цього конфлікту на національну безпеку країн пострадянського простору, а його наслідків – на енергетичну співпрацю у регіоні та розвиток відносин з Європейським Союзом. Крім того його актуалізує й сучасна російсько-українська війна, яка розпочавшись навесні 2014 р., 24 лютого 2022 р. переросла у повномасштабну фазу.

В українській та світовій історіографіях вже є певні напрацювання із досліджуваної тематики. Серед українських дослідників різні аспекти російсько-грузинського протистояння розглядали Микола Дорошко [1], Олександр Задорожній [2], Алла Киридон та Сергій Троян [3], Олександр Майборода [4], Нодарі Ціцуашвілі [5]. Політичний та медійний дискурс України щодо воєнного конфлікту розглянув Павло Артимішин [6; 7]. Із зарубіжних науковців вищезгаданою темою займалися Войцех Гурецькі [8], Бен Джуда [9], Сергій Лузянін [10], Єронім Перович [11], Борис Райтшустер [12], Марсель ван Герпен [13]. Однак в усіх цих випадках здебільшого йдеться про аналіз подій серпня

2008 р. в Грузії лише крізь призму політичної історії із переважним простим викладом хронології перебігу конфлікту.

Мета статті – розглянути візії політичної еліти в Україні щодо російсько-грузинської війни 2008 р.

Українська влада й особисто Президент України Віктор Ющенко, який знаходився в доволі дружніх стосунках з грузинським лідером М. Саакашвілі, не могли залишатися осторонь від російсько-грузинської війни. Одразу ж після повідомлень про початок бойових дій в районі Цхинвалі, 8 серпня 2008 р. виконуючий обов'язки міністра закордонних справ України Володимир Хандогій зустрівся з радником посольства Російської Федерації в Україні Всеволодом Лоскутовим. Сторони розглядали проблему ескалації так званого “грузинсько-південноосетинського конфлікту” – офіційна Москва не визнавала себе на той момент стороною конфлікту. Російська сторона інформувала МЗС України про останні заяви керівництва держави і МЗС РФ по ситуації в регіоні. Зі свого боку, В. Хандогій виразив глибоку занепокоєність з приводу ескалації воєнних дій і виразив надію, що Росія не стане однією зі сторін цього конфлікту [14].

Тоді ж 8 серпня Україна закликала Російську Федерацію “вивести війська з території Грузії і здійснити необхідний вплив на сепаратистський режим Цхинвалі з метою повернення його представників за стіл переговорів”. Запорукою успіху таких переговорів, на думку МЗС України, мало стати “негайне припинення бойових дій, беззастережне підтвердження російською стороною суверенітету і територіальної цілісності Грузії, відданість принципам добросусідства, незастосування сили і мирного вирішення суперечок”. У заяві Міністерства закордонних справ також відзначалося, що в Україні з тривогою сприймають повідомлення про перехід конфлікту в Південній Осетії (Грузія) у нову фазу з залученням військового потенціалу третьої сторони: “Російська Федерація, яка тривалий час відігравала роль посередника в урегулюванні, поступово стає безпосереднім учасником конфлікту”. На думку МЗС України, такий “розвиток подій може ще більше загострити ситуацію, розширити географію конфлікту, роблячи його наслідки непередбаченими” [15].

9 серпня МЗС України розповсюдило спеціальну заяву, в якій виразило стурбованість із приводу ряду збройних інцидентів, що відбулися за останнім часом у Південній Осетії (Грузія) і привели до людських жертв. Такий розвиток подій, на думку українського зовнішньополітичного відомства, свідчив про неефективність миротворчого механізму, що діяв в даному регіоні. Росія, як відомо, наполягала, що здійснює в регіоні саме миротворчу акцію, прикриваючи під цими гаслами зовсім не мирні дії. Тому МЗС України закликала “всі сторони, що присутні в зоні конфлікту, ужити всіх заходів для негайного припинення вогню, зниження напруженості і вирішення проблеми за столом переговорів”. Отже, українське дипломатичне відомство рішуче виступило за захист територіальної цілісності і суверенітету Грузії, виразивши готовність шляхом дипломатичних зусиль зробити свій внесок у мирне врегулювання ситуації в регіоні [14].

Свою чергою 9 серпня МЗС Росії виразило обурення заявою української сторони, ще й звинувативши останню у поставках зброї для офіційного Тбілісі: “Українська держава, яка останнім часом азартно озброювала до зубів грузинську армію, тим самим прямо заохочуючи керівництво Грузії до інтервенції й етнічних чисток у Південній Осетії, не має ніякого морального права повчати інших і, тим більше, претендувати на свою роль у врегулюванні” [16].

Тим часом, з приводу конфлікту виразив свою стурбованість особисто президент України Віктор Ющенко, який вбачав у війні на Закавказзі майбутню загрозу і для української державності. На початку серпневих подій в Грузії він відзначав: “Доведення ситуації до ревізії суверенітету і територіальної цілісності будь-якої країни Європи – це означає допустити ревізію територіальної цілісності України”. Водночас український глава держави запропонував власний план із врегулювання грузино-російського конфлікту, який складався з п’яти пунктів:

1) припинення вогню; 2) вивід військ всіх сторін конфлікту в зони їхньої дислокації, де вони були станом на перше серпня; 3) можливість гуманітарної допомоги населенню; 4) визнання територіальної цілісності Грузії; 5) інтернаціоналізація міжнародного миротворчого корпусу, участь у миротворчих операціях України [17].

У той же момент вже 8 серпня Віктор Ющенко направив у Тбілісі заступника міністра закордонних справ Костянтина Єлісєєва як свого Спеціального представника. Метою поїздки останнього було проведення консультацій з керівництвом Грузії, представниками ОБСЄ й іншими міжнародними посередниками, вивчення ситуації в регіоні й ознайомлення сторін із пропозиціями України щодо мирного врегулювання конфлікту.

К. Єлісєєв знаходився в Грузії з 8 по 11 серпня. Повернувшись в Україну, він провів брифінг у МЗС, на якому повідомив, що російські війська в Грузії не виконують миротворчу місію: “Якби ви під’їхали до місця конфлікту, то ніяких питань про миротворчі операції не виникало б. Це збройне протистояння” [18].

Після візиту К. Єлісєєва, 11 серпня Грузію відвідав уже міністр закордонних справ України Володимир Огризко, який зустрівся з президентом країни Михайлом Саакашвілі. У ході розмови обговорювалися шляхи найшвидшого врегулювання кризи в Південній Осетії. В. Огризко проінформував про заходи України на міжнародній арені, проведені з цією метою. У свою чергу, М. Саакашвілі подякував за чітку і зважену позицію української сторони» [19].

Тоді ж 11 серпня голова Верховної Ради Арсеній Яценюк доручив комітету Верховної Ради з іноземних справ, що очолював депутат Верховної Ради України від фракції БЮТ Олег Білорус, розробити свої рекомендації для вирішення ситуації в Грузії. Останній дав свою оцінку подіям, зокрема відзначивши, що цей конфлікт переростає вже в реальну війну, причому в війну не Грузії з Південною Осетією, а в війну Росії з Грузією. За його думкою, причиною ескалації збройного конфлікту в Грузії є невирішений регіональний конфлікт у Південній Осетії. З приводу врегулювання конфлікту Олег Білорус висловив рекомендації про те, що “...треба зупинити війну і бомбардування грузинської території, вивести всі війська на свої вихідні позиції і врегулювати конфлікт шляхом переговорів, з огляду на інтереси, насамперед суверенної держави Грузія”. Крім того голова комітету Верховної Ради з іноземних справ погодився з заявою МЗС України, де мова йшла про можливість заборони на повернення кораблів Чорноморського флоту Росії на місце їх базування в Крим до врегулювання конфлікту [20]. Але цих заходів здійснено не було.

13 серпня, після узгодження між Росією і Грузією плану мирного врегулювання конфлікту, розробленого при посередництві Президента Франції, Україна привітала домовленості між ними. МЗС заявив, що Україна готова і надалі здійснювати свій внесок у миротворчі зусилля з метою досягнення повного врегулювання ситуації в Грузії [21].

Втім після того, як 26 серпня РФ визнала незалежність Південної Осетії й Абхазії, Україна, як і західні держави, категорично засудила таке рішення офіційної Москви, вважаючи його грубим порушенням норм і принципів міжнародного права, двосторонніх і багатосторонніх угод, насамперед, Уставу ООН [22].

Водночас 27 серпня Президент України Віктор Ющенко закликав міжнародне співтовариство об'єднати зусилля з відновлення територіальної цілісності Грузії. Віктор Ющенко заявив про свою готовність активно брати участь у цьому процесі. На його думку, військовий конфлікт між Росією і Грузією став викликом не тільки для кавказького регіону, але й для Європи і всього цивілізованого людства. "Прийняте російським керівництвом рішення несе загрозу світу і стабільності в нашому регіоні і на європейському просторі, підриває існуючий міжнародний порядок, порушує цілісність принципів, закріплених у статуті ООН ... Україна засуджує визнання Росією незалежності самопроголошених утворень і закликає російське керівництво повернутися до міжнародно-правових норм і принципів урегулювання конфлікту і дотримання досягнутих міжнародних домовленостей", – заявив лідер України В. Ющенко [23].

27 серпня свою позицію з цього питання висловила і Прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко, яка раніше виступала проти втягування України в конфлікт. По суті позицію прем'єр-міністра 16 серпня 2008 р. у Верховній Раді озвучила фракція БЮТ, що виступила з заявою, де говорилося наступне: "Парламент України має зробити все можливе, щоб наша держава не була втягнена в конфлікт у Південній Осетії ні на чийй стороні. Від цього буде залежати ефективність миротворчої діяльності України". З переконання депутатів фракції БЮТ, конфлікт у Південній Осетії має розцінюватися українським політикумом не як черговий привід для взаємних обвинувачень своїх опонентів, розколу суспільства, а як консолідуючий стрижень формування чіткої, прозорої і зрозумілої для світового співтовариства зовнішньої політики України.

Дісталось від пропрем'єрської фракції безпосередньо і Секретаріату Президента України: "Фракція БЮТ вважає неприпустимим і безвідповідальним проголошення певних безграмотних за змістом заяв окремими політиками і чиновниками Секретаріату Президента, які намагаються робити піар на крові загиблих людей і на трагедіях народів, що проживають у зоні конфлікту" [24]. Це послужило приводом для Секретаріату президента і парламентського комітету з питань національної безпеки й оборони для відповідної критики й обвинувачень Ю.Тимошенко у відсутності чіткої позиції щодо військового протистояння Росія – Грузія [25].

Лише після врегулювання конфлікту прем'єр-міністр України висловила свою позицію. 27 серпня на брифінгу в Києві Ю. Тимошенко підкреслила, що її уряд виступає за збереження територіальної цілісності Грузії. "Я як Прем'єр-міністр, і політична сила, котру я очолюю, ми абсолютно чітко

підтримуємо цілісність території Грузії, і всі рішення, що приймаються всупереч цієї позиції, вони абсолютно нами не будуть ніколи підтримані" [26].

Своєрідну позицію щодо подій у Грузії зайняли представники "Партії регіонів", очолювані В. Януковичем, які переважно виступили прихильниками політики "нейтралітету та невтручання", тобто невідтримки якоїсь із воюючих сил. В той же час один із "регіоналів" чБ. Колеснікова, стверджував, що їхня політсила зайняла позицію "невтручання", водночас надаючи гуманітарну допомогу потерпілим як в Грузії, так і в Південній Осетії, при цьому вважаючи агресором грузинську сторону, яка начебто напала на миротворців та, знищивши їхні блокпости, порушила усі попередні мирні домовленості із Південною Осетією [6, с. 206].

Натомість із консолідованою заявою виступили члени фракції "Блок Литвина", у якій висловили глибоке занепокоєння з приводу загострення ситуації навколо Південної Осетії та закликали українську сторону радикально переглянути власну зовнішню політику, аби трансформувати її у бік багатосторонності, підвищити боєздатність українських збройних сил та забезпечити стабільність всередині держави, аби убезпечити себе від будь-яких можливих конфліктів, зокрема із Росією, у майбутньому [27]. Разом з цим, лідер цього об'єднання В. Литвин під час своєї прес-конференції застеріг українську владу від втягнення у російсько-грузинський конфлікт на користь однієї зі сторін, та зазначив, що на Кавказі розпочалось протистояння між Сходом і Заходом, яке можна було би вирішити завдяки "нульовому варіанту", за якого країни, які визнали Косово, що вийшло зі складу Сербії, відклинуть свої підписи, а своєю чергою Росія перегляне свої позиції щодо Абхазії та Південної Осетії [28].

Однак із найбільш проросійськими тезами виступили комуністи, які охарактеризували події на Закавказзі як прояв "агресії режиму Саакашвілі", який, за допомогою своїх "карателів" вчинив "криваву бійню в Цхінвали", скоївши "акт геноциду проти мирного населення Південної Осетії". Звинувачення членів КПУ прозвучали і на адресу українського президента В. Ющенка, якого називали "посібником", "співучасником злочинів Саакашвілі", його "націоналістичним двійником", який "озброїв свого тбіліського поплічника до зубів...", принісши смерть мирним жителям Цхінвали" [29].

Отже, кавказьке збройне протистояння, яке стало викликом міжнародній безпеці, продемонструвало розкол політичних сил та суспільства в самій Україні. У Верховній Раді України конфлікт був використаний депутатами різних фракцій для взаємних обвинувачень. У черговий раз стали наявними розбіжності в президента і прем'єр-міністра України з найважливіших питань зовнішньої політики. Якщо позиція президента була послідовно прогрузинською, і він рішуче встав на захист офіційного Тбілісі, то загалом здебільшого серед українських політиків переважало нейтральне ставлення до військових дій на Закавказзі. У той же час представники "Партії регіонів" (попри "нейтральні" заяви) та Комуністичної партії України

займали в оцінюванні воєнного конфлікту фактично проросійські позиції, звинувачуючи саме грузинську сторону у початку бойових дій та підтримуючи ідею визнання вслід за РФ незалежності Абхазії та Південної Осетії.

Список літератури

1. Дорошко М. С. Грузинсько-південноосетинський конфлікт та його наслідки. Westudents. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/51411-gruzinsko-pvdennoosetinskiy-konflkt-ta-yogo-nasltdki.html> (дата звернення 17.04.2022).
2. Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014. Київ: К. І. С., 2014. 960 с.
3. Киридон А.М., Троян С.С. Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-політологічний аналіз: монографія. Київ: [б. в.], 2009. 74 с.
4. Майборода О. Користь і сентименти в українсько-російських відносинах. Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва. Збірник наукових праць. Київ: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. С. 88–95.
5. Цицашвілі Н. І. Етнополітична роль Чорноморського флоту Російської Федерації в Україні. Держава і право. 2009. Вип. 46. С. 672–679.
6. Артимишин П. Російсько-грузинська війна 2008 року: реакція українського політикуму. Новітня доба / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2022. Вип. 10. С. 198–212.
7. Артимишин П. Російсько-грузинський конфлікт 2008 р. у медійному дискурсі України. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2018. Вип. 23. С. 262–280.
8. Górecki W. Abchazja. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2013. 184 str.
9. Джуда Б. Крихка імперія. Як Росія полюбила і розлюбила Владіміра Путіна. Київ: Медуза, 2015. 416 с.
10. Лузянин С. Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на “Большой Восток” (2004–2008 гг.). Москва: АСТ: Восток–Запад, 2007. 448 с.
11. Perovic J. Caucasus crisis: implications and options for the West. CSS Analyses in Security Policy (Zurich). 2008. Vol. 3. № 39. P. 1.
12. Райтшустер Б. Путінократія. Людина влади та її система. Харків: Віват, 2015. 352 с.
13. Ван Херпен М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: Незасвоєні уроки минулого. Харків: Віват, 2015. 304 с.
14. Украина предупредила Россию: Грузию не трогать. URL: <http://www.rosbalt.com.ua/2008/8/9/511679.html>
15. Украина призывает Россию вывести войска с территории Грузии – заявление МИД. <http://www.rus.newsru.ua/world/08aug2008/vivatgeorgia.html>.
16. Грузия вступилась за Украину перед Россией. URL: <http://for-ua.com/ukraine/2008/08/11/022047.html>
17. Віктор Ющенко: “Допустити ревізію суверенітету Грузії – допустити ревізію територіальної цілісності України”. Нація і держава. 2008. № 34 (250). 19 серпня. С. 1;3.
18. У МЗС обіцяють вирішити питання з Москвою без емоцій і істерик. УНІАН. 2008. 11 серпня. URL: <https://www.unian.ua/politics/136695-u-mzs-obitsyayut-virishiti-pitannya-z-moskvoyu-bez-emotsiy-i-isterik.html>
19. Огризко перебуває в Тбілісі. Корреспондент.net. 2008. 10 серпня. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/549426-ogrizko-perebuvae-v-tbilisi>
20. Позиція Голови Верховної Ради України Арсенія Яценюка з приводу визнання Російською Федерацією незалежності Південної Осетії та Абхазії. Голос України (Київ). 2008. № 163 (4413). 29 серпня. С. 2.
21. Украина приветствует договоренности между Россией и Грузией. URL: <http://news.online.ua/107312/>
22. Заява МЗС України у зв'язку з визнанням Російською Федерацією незалежності Південної Осетії та Абхазії. Так! Захід. 2008. № 78. 28 серпня–3 вересня. С. 2.
23. Украина готова восстанавливать территориальную целостность Грузии. <http://news.online.ua/109329>
24. Тимошенко теж не сподобався останній крок Медведєва. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2008/08/27/3536453/>
25. Кушій О. Тимошенко – зрадниця України? Експрес (Львів). 2008. № 122 (4154). 19–20 серпня. С. 4.
26. Уряд України підтримує територіальну цілісність Грузії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1194386.html>
27. Литвин В. Заява фракції “Блок Литвина” у Верховній Раді України та Народної партії з приводу ситуації, що склалася навколо Південної Осетії. Голос України (Київ). 2008. № 154 (4404). 15 серпня. С. 3.
28. Горбунова О. Розпочалося протистояння між Сходом і Заходом. Голос України (Київ). 2008. № 163 (4413). 29 серпня. С. 2.
29. Симоненко П. Хто і навіщо залив кров'ю Кавказ. Голос України (Київ). 2008. № 165 (4415). 2 вересня. С. 5.

ДМИТРО ВІТОВСЬКИЙ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ (1991 – 2022)

*Трембецький А.В.**Ад'юнкт кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних
військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного,
Україна, м. Львів*

DMYTRO VITOVSKYI IN NATIONAL MEMORIES OF UKRAINIANS (1991 – 2022)

*Trembetskyi A.**Adjunct of the Department of Humanities
the Hetman Petro Sahaidachny
National Army Academy,
Ukraine, Lviv*DOI: [10.5281/zenodo.7925076](https://doi.org/10.5281/zenodo.7925076)**Анотація**

Проаналізовано образ Дмитра Вітовського в національній пам'яті українців, акцентовано увагу на його здобутках у період національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях на початку XX ст. Відзначено, що на зорі незалежності України закладено фундамент сприйняття одного з творців Листопадового зриву українському суспільстві як героя України, який своїми жертвними діями здатен вплинути на формування національної свідомості українців. Констатовано, що увічнення пам'яті про Дмитра Вітовського упродовж останнього двадцятиліття відбувалося різними шляхами: від проведення за участю представників органів державної влади, громадськості, урочистостей, тематичних наукових конференцій, круглих столів, наукових читань до проведення у навчальних закладах, тематичних заходів з метою популяризації державотворчої, політичної, військової діяльності.

Abstract

The image of Dmytro Vitovskyi in the national memory of Ukrainians is analyzed, attention is focused on his achievements during the period of national liberation struggles in the western Ukrainian lands at the beginning of the 20th century. It was noted that at the dawn of Ukraine's independence, the foundation was laid for the Ukrainian society to perceive one of the creators of the November uprising as a hero of Ukraine, who with his self-sacrificing actions is able to influence the formation of the national consciousness of Ukrainians. It was established that the perpetuation of the memory of Dmytro Vitovskyi during the last twenty years took place in various ways: from holding with the participation of representatives of state authorities, the public, celebrations, thematic scientific conferences, round tables, scientific readings to holding in educational institutions, thematic events with the aim of popularizing state-building, political, military activities.

Ключові слова: Дмитро Вітовський, національна пам'ять, ЗУНР, УГА, Листопадовий зрив, українське суспільство, національна ідентичність, меморіальні місця.

Keywords: Dmytro Vitovskyi, national memory, ZUNR, UGA, November Revolution, Ukrainian society, national identity, memorial sites.

Дмитро Вітовський, без сумніву – одна з найяскравіших постатей української історії періоду національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях на початку XX ст. У національній пам'яті українців він залишився одним із провідних державних діячів Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), ініціатором / натхненником Листопадового зриву, активним учасником початкового етапу польсько-української війни.

У 1990-х рр. в умовах масштабної економічної кризи в Україні, переорієнтації наукових, просвітницьких інституцій гуманітарної сфери на нові тематичні ніші, органи державної влади не приділяли належної уваги проблемі створення своєрідного українського героїчного пантеону, поверненню до національного дискурсу свідомо «забутих» у польському (Друга Річ Посполита) та радянському (Українська РСР) суспільстві історичних постатей. Дмитро Вітовський – не виняток з правила.

Здобутком україністики цього часу стала трансформація польсько-радянсько-російської інтерпретації історії України, що дозволило «вивести із забуття» когорту маловідомих до цього часу широкому загалу українських громадсько-політичних діячів, зокрема Дмитра Вітовського. Проте, як справедливо писав Євген Сверстюк, молоде покоління «не встигало засвоювати того, що будує фундамент національної пам'яті» [1], а старше покоління «часто обмежувалось поверховими дискусіями» [1].

У таких умовах (відходу від радянської та російської історичних моделей [2, с. 250]) постать Дмитра Вітовського поетапно «вписується» в історичну пам'ять, що відбувається зусиллями національно-свідомої української інтелігенції, патріотичних громадських організацій, національно-державницьких політичних партій, місцевих органів влади західноукраїнського регіону. Відновлення націона-

льної пам'яті, її укріплення, виховання національної гідності стало одним із першочергових завдань громадянського суспільства [1].

Власне зусиллями громадянського суспільства у 1990-х рр. остаточно викристалізовується образ Дмитра Вітовського як «організатора Листопадового Чину», «видатного військового діяча», «сотника, який змінив історію», «людини із сильною волею», «визначного Листопадового зриву» тощо. Подібні твердження лунають під час відзначення річниць утворення ЗУНР, у телерадіо етері, на наукових форумах та загалом в інформаційному просторі держави. Традиційним стає вшанування пам'яті про Дмитра Вітовського у його рідному селі Медуха (Івано-Франківщина), де на, на жаль, не збереглася родинна оселя.

У 1991 р. встановлено перший в Україні пам'ятник Дмитрові Вітовському у с. Підгороддя (Івано-Франківська область) [3]. Згодом, 2 листопада 1997 р., згідно з рішенням громади, до 100-річчя від дня його народження, встановлено та освячено гранітний пам'ятник у його рідному селі [4] (автор монументу – львівський скульптор Петро Штаєр [5]). Оскільки дружиною «визначного Листопадового зриву» була Марія Ліщинська, у 2003 р. у селищі, де вона народилася (Брошнів-Осада), також встановлено пам'ятник Дмитру Вітовському, зважаючи на його заслуги перед українським народом [6]. Його барельєф помітний на пам'ятнику на честь столиці ЗУНР в Івано-Франківську (скульптор – Володимир Довбенюк) [7].

У 2002 р. зусиллями пластунів Олеся Криськіва (Львів), Юрія Ференцевича (Товариство «Броди Лев», Нью-Йорк) до України на Личаківський цвинтар було перевезені та урочисто перепоховані тлінні рештки президента ЗУНР Євгена Петрушевича, військового міністра, полковника Дмитра Вітовського і його четаря Юліана Чучмана, провідних діячів Організації Українських Націоналістів (ОУН) Лева і Дарії Ребет, співзасновників «Пласту» Олександра Тисовського з родиною і Северина Левицького [8]. На жаль, після смерті Юрія Ференцевича у 2011 р. у Нью-Джерсі (США), «ентузіазм діаспори щодо повернення на Батьківщину останків її вірних синів і доньок дещо зменшився» [9].

«З невеликими розбіжностями, історична політика до 2005 р. здійснювалася послідовно, але характеризувалася аморфністю, амбівалентністю, мала кон'юнктурний характер, проводилася у загальному річці досягнення компромісів заради примирення суспільної думки між послідовниками пострадянського і державницького наративів» [10], – відзначали у Національному інституті стратегічних досліджень. Проте, Президент України Віктор Ющенко поступово утверджується в ролі головного модератора офіційної політики пам'яті, а її інтенсивність, змістовне наповнення і методи роботи зазнають кардинальних змін [10].

До подібних висновків підштовхує Указ Президента України «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Республіки» (2005 р.) [11]. Віктор

Ющенко пропонував розробити разом із Національною академією наук України (НАН України) План заходів щодо увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки на 2005 – 2009 рр., передбачивши, зокрема:

- проведення за участю представників органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадськості, української діаспори, науковців урочистостей, тематичних наукових конференцій, круглих столів, наукових читань тощо до річниць від дня народження чільних діячів УНР та ЗУНР;

- видання наукових праць, збірок документів та матеріалів, присвячених історії національно-визвольних змагань початку XX століття в Україні, життю і діяльності видатних діячів УНР та ЗУНР, а також публікацію їхніх творів;

- організацію постійно діючих експозицій, виставок архівних документів, речових та фотоматеріалів, що ілюструють події національно-визвольних змагань українського народу, життя та діяльності видатних діячів УНР та ЗУНР, формування відповідних музейних зібрань;

- проведення у навчальних закладах, військових з'єднаннях і частинах тематичних заходів з метою популяризації державотворчої, політичної, військової та благодійної діяльності видатних діячів УНР та ЗУНР, виховання у молоді патріотизму і поваги до історичного минулого українського народу та ін. [11].

У руслі вищезазначеного констатуємо, що вже у 2005 р. з'явилася перша ґрунтовна монографія про одного з ідеологів ЗУНР – «Дмитро Вітовський – організатор Листопадового Чину» [12] (автор – Іван Головацький). У книзі на матеріалах львівських архівів, особистих архівах автора, публікацій у пресі, спогадів сучасників описано життя та діяльність визначного діяча українського національно-визвольного руху [12, с. 3]. «В українській історії є багато мало відомих суспільству видатних постатей, вони не описані або про них є лише окремі епізодичні згадки, часто ж через амбіційне відношення до них авторів і вони не є об'єктивними, – зазначав автор книги. – Це, врешті, характерно для бездержавних націй, дезорганізованих окупантами...» [12, с. 3].

Увічнення пам'яті про Дмитра Вітовського відбувалося й на державному рівні. Для прикладу, практично кожне відзначення чергової річниць проголошення ЗУНР та вшанування пам'яті Січових Стрільців, вояків Української Галицької Армії (УГА) у Львівській області передбачало покладання квітів до Меморіалу воїнам УГА, могил Дмитра Вітовського – держсекретаря військових справ ЗУНР, Олександра Тисовського – засновника «Пласту», Михайла Галушинського – команданта легіону Українських січових стрільців, Северина Левицького – видатного пластового діяча та воїна УГА, Євгена Петрушевича – президента національної ради ЗУНР [13].

Революція Гідності, російсько-українська війна, яка розпочалася у 2014 р., актуалізували нагріту проблему необхідності переосмислення механізмів конструювання *національної пам'яті* та історичної ролі діячів періоду національно-визвольних змагань першої половини ХХ ст. Героїчні дії таких військово-політичних постатей як Дмитро Вітовський ставали для українського суспільства взірцем незламності духу, патріотизму та жертвності. Під впливом тогочасних суспільно-політичних реалій побачив світ Указ Президента України Петра Порошенка «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років» [14] (2016 р.), який передбачав, серед іншого, організацію заходів щодо увічнення пам'яті про звитяги українських військових доби Української революції 1917 – 1921 рр., зокрема, шляхом спорудження меморіалів, пам'ятників, встановлення пам'ятних знаків, меморіальних дошок, упорядкування поховань загиблих воїнів українських збройних формувань, учасників Української революції 1917 – 1921 років, відповідного найменування/перейменування вулиць, навчальних закладів, проведення заходів військово-патріотичного характеру та ін. [14].

Відродження національного наративу в умовах російсько-української війни яскраво помітно на прикладі Дмитра Вітовського. Передусім, стає помітною візуальна складова національної пам'яті – окрім спорудження пам'ятників одному із творців ЗУНР, про що уже йшлося раніше, на його честь названо вулиці у Львові, Івано-Франківську, Яремче (Івано-Франківська область), Калуші (Івано-Франківська область), Долині (Івано-Франківська область), Коломиї (Івано-Франківська область), Чорткові (Тернопільська область), Мукачеві (Закарпатська область). Також зростає кількість меморіальних заходів. Для прикладу, 8 листопада 2017 р., з нагоди 130-річчя від дня народження полковника УГА, державного секретаря військових справ ЗУНР представники влади та громадськості міста вшанували його пам'ять на Личаківському цвинтарі [15].

Десятки національно-свідомих громадян, зокрема воїни ОУН, Української Повстанської Армії (УПА), учасники сучасних бойових дій у східних областях України приїхали у цей же день із Івано-Франківщини та Львівщини до рідного села полковника [16]. Участь в урочистостях взяли також представники органів місцевої влади Івано-Франківської та Львівської областей, закладів вищої освіти (ЗВО) учнівська молодь, а також вихованці Львівського військового ліцею імені Героїв Крут, Прикарпатського військово-спортивного ліцею із м. Надвірна та місцева громада [17].

Програма заходів щодо увіковічнення пам'яті про Дмитра Вітовського передбачала марш-парад колон, покладання квітів до пам'ятника, чин панахиди, громадське віче. «Сьогодні ми приїхали вшанувати Дмитра Вітовського. Таких людей потрібно пам'ятати. Мій вуйко був у січових стрільцях, там служив і командував Вітовський. Я теж воював за незалежну Україну. Вітовський пішов таким моло-

дим у військо, став січовим стрільцем і був достойним полковником» [16], – зазначав воїн УПА Ілля Сливінський.

«Історична пам'ять дуже важлива. На прикладі українських героїв вчать молоді люди. Це важливо для національного відродження держави. Важливо, щоб молодь знала своїх героїв. На жаль, влада мало уваги приділяє вихованню патріотизму, не підтримує у належному стані історичні пам'ятники» [16], – зауважив учасник бойових дій на Донбасі Артур Пірус. За словами Ярослава Гарасима (Львівський національний університет імені Івана Франка) Дмитро Вітовський в різний час «з однаковим талантом виступав то полум'яним промовцем на роковинах Тараса Шевченка, то ідеологом Українського Січового Стрілецтва для того, аби воно стало політичним проводом відродженої Української держави... І у кожному з цих проявів він був неперевершеним у своїй любові і своїй відданості Україні» [16].

У 2018 р. до програми заходів щодо увічнення пам'яті про Дмитра Вітовського та з нагоди 100-річчя з часу утворення ЗУНР у західноукраїнському регіоні додано безкоштовний перегляд для усіх бажаючих документальної стрічки «Дмитро Вітовський. Шлях до волі» (режисер та автором сценарію – Любомир Горбач) [18]. Фільм складався з двох серій: (а) перша присвячувалася молодим рокам Дмитра Вітовського, створенню у Галичині парамілітарних формувань, висвітлювала початок Першої світової війни та боротьбу за українську ідею протягом цієї війни у складі Легіону УСС; (б) друга розповідала про боротьбу за незалежність ЗУНР (бої у Львові, участь Дмитра Вітовського в дипломатичній боротьбі, українсько-польську війну в Галичині, Галицьку армію в Наддніпрянщині та загибель полковника) [18].

Згідно з Постановою Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2019 році» [19] № 2733VIII від 30 травня 2019 р. з метою консолідації та розвитку історичної свідомості Українського народу, збереження національної пам'яті та належного відзначення і вшанування пам'ятних дат і ювілеїв Верховна Рада України постановила урочисто відзначити на державному рівні у 2019 р. ювілейні дати відомих громадсько-політичних діячів, зокрема й трагічні, серед яких – 100 років із дня смерті Дмитра Вітовського [19].

У цьому контексті серед меморіальних заходів варто виокремити урочисте покладення квітів до його пам'ятника 2 серпня 2019 р. у Брошнів-Осадській територіальній громаді [20]. В урочистостях взяли участь учнівська молодь, освітяни, медики, працівники селищної ради, депутати, священники, громадські активісти та активні мешканці громади. Отець-декан Володимир Майка та о. Олег Ангельчук звернувся до присутніх із благословенням і напутнім словом та закликали до спільної молитви за душі тих, хто віддав життя у боротьбі за незалежність України [21]. «В атмосфері патріотичного піднесення» відбулася посвята юних активістів та патріотів у пластуни-прихильники [21].

Військово-політична діяльність Дмитра Вітовського – одна з центральних тем обговорення наукових форумів 2018 – 2019 рр., які присвячувалися національно-визвольному руху українців у першій половині XX ст. Безпосередньої його постаті, зокрема, стосувалася II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасного державотворення: проблеми та перспективи (присвячена 100-річчю з Дня смерті Дмитра Дмитровича Вітовського)», яка відбулася у Черкасах 28 грудня 2019 р. [22]. Додамо, що в останнє десятиліття, ім'я Дмитра Вітовського введено до наукового, а отже й публічного дискурсу, що відбулося зусиллями провідних наукових інституцій держави (Інститут історії України, НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та ін.), ЗВО західноукраїнського регіону (Львівський національний університет імені Івана Франка, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Волинський національний університет імені Лесі Українки та ін.). Освітні програми ЗВО з історичних дисциплін, включають лекційні та семінарські заняття, спецкурси, які присвячені періоду активної військово-політичної та культурно-просвітньої діяльності Дмитра Вітовського та відображають його роль у піднесенні рівня національної свідомості українців Галичини, консолідації нації на ґрунті національної ідеї.

Увічнення постаті одного з ініціаторів Листопадового Зриву помітне й у культурно-мистецькій сфері. Так, відповідно до Плану виставкової діяльності Державної архівної служби України та державних архівів на 2019 рік, Державний архів Івано-Франківської області підготував та провів виставку «Провідник Листопадового чину» (до 100-річчя з дня смерті політичного та військового діяча Дмитра Вітовського) [23]. У цей же час, Український інститут національної пам'яті (УІНП) підготував календар «Військова еліта Української революції 1917 – 1921 років» на 2019 рік на основі однойменної серії арт-плакатів (художник – Михайло Дяченко, дизайн – Ярослав Копаниця, тексти – Ярослав Файзулін, Роман Кулик). Календар складався із 12-ти зображень легендарних старшин, які стояли біля витоків українських Збройних Сил [24]. До серії, окрім Дмитра Вітовського, увійшли також: Євген Коновалець, Петро Болбочан, Олександр Удовиченко, Петро Франко, Всеволод Петрів, Михайло Омелянович-Павленко, Олекса Алмазів, Михайло Білінський, Василь Тютюнник, Марко Безручко та Христина Сушко [24].

Чималу роль в піднесенні національної свідомості українців, увічненні подвигів героїв ЗУНР, зокрема Дмитра Вітовського, відіграє «Товариством пошуку жертв війни „Пам'ять“», яке організовує реконструкції історичних українських подій та знімає документально-ігрові тематичні фільми («Бій за гору Маківка», «Історія однієї кривки», «Бандерівці», «Служба безпеки ОУН. Зачинені двері») [25]. У 2017 – 2019 рр. історичні реконструкції присвячувалися тематичному блоку «Львів – столиця Західноукраїнської народної республіки»,

в якому одна з центральних ролей закономірно відводилася Дмитру Вітовському [25]. «1 листопада 1918 року після розпаду Австро-Угорщини, яка прогнала у Першій світовій війні, у Львові постало питання: чий Львів – український, польський чи австрійський. Австрійський намісник передав владу українцям, бо у ніч на 1 листопада 1918 року вони, випередивши поляків і не чекаючи, поки приїде польська ліквідаційна комісія, зайняли Львів...» [25], – зазначав учасник реконструкції та член «Товариства пошуку жертв війни „Пам'ять“» Олександр Василюк.

В останні роки чимало матеріалів про Дмитра Вітовського міститься на youtube-каналах, у соціальних мережах (facebook), культурно-освітніх програмах державних телерадіокомпаній тощо. Приклади просвітницьких програм, які зберігають національну пам'ять про відомого українського військового діяча: «Про Дмитра Вітовського у програмі «Велич особистості» (128 студія) [26], «Відомі львів'яни. Дмитро Вітовський» (Перший Західний) [27] та ін. Про події Листопадового Чину роль Дмитра Вітовського у цих історичних процесах розповідає документальний історичний фільм Тараса Химича «Легіон – Хроніка Української Галицької Армії 1918 – 1919» [28] (перший в Україні документальний фільм з використанням найсучасніших технологій у форматі 4K; до роботи над фільмом долучилися ветерани АТО, військові а також реконструкторські клуби). Цікавим видався документально-ігровий фільм знятий «Товариством пошуку жертв війни „Пам'ять“» «Дмитро Вітовський – шлях до волі» (режисер-постановник Любомир Горбач, оператор Андрій Турянський) [29].

Аналіз проблеми збереження національної пам'яті про Дмитра Вітовського неможливий без згадки про молодь. Відповідно до «Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» [30] формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості у дітей та молоді повинно здійснюватися на прикладах героїчної боротьби Українського народу за самовизначення і створення власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності, зокрема, від княжої доби, українських козаків, Українських Січових Стрільців, армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, учасників антибільшовицьких селянських повстань, загонів Карпатської Січі, Української повстанської армії, українців-повстанців у сталінських концтаборах, учасників дисидентського руху [30]. Приклад Дмитра Вітовського у цьому контексті – показовий.

Чимало згадок про одного з ініціаторів Листопадового зриву в українських шкільних підручниках. Історик Юрій Юзич зазначає, що Дмитро Вітовський принаймні чотири рази повинен згадуватися у підручниках з історії України та Східної Європи, оскільки учасник бою за гору Маківка і Провідник Листопадового Чину:

– організував збройний перехід влади до українців;
 – будучи держсекретарем військових справ ЗУНР, наполіг на об'єднанні з Українською Народною Республікою (УНР) та став одним із тих, кому ми завдячуємо Святом Соборності України;

– нагороджений офіцерським військовим Хрестом за заслуги III класу австрійської армії, хоч за тогочасними законами добровольці не могли ставати офіцерами;

– сприяв утечі з в'язниці Мирослава Січинського, який ліквідував українофоба, намісника Галичини, польського графа Анжея Потоцького [31].

До 130-річчя від дня народження Дмитра Вітовського, 100-річчя з дня його трагічної смерті, 100-річчя утворення ЗУНР у школах України проведено урочисті лінійки, концерти, просвітницькі уроки тощо, з метою «вшанувати пам'ять військового діяча, формувати повагу, любов до Батьківщини; розвивати бажання стати гідними громадянами України; виховувати почуття патріотизму; сприяти розвитку пізнавального інтересу» [32].

Нерідко учнівська молодь західноукраїнського регіону відвідує меморіальні місця, пов'язані з Дмитром Вітовським. Для прикладу, у 2017 р. учні Ковельщини за сприяння місцевого управління освіти, благодійного фонду Івана Омелянюка «Майбутнє Волині – Україні» побували у селі Медуха Галицького району Івано-Франківської області, де народився Дмитро Вітовський [33]. Поїздка – не випадкова, адже майбутній полковник як комісар Українських січових стрільців (УСС) у Ковелі (1916 – 1917 рр.) сприяв розвитку українського шкільництва на Волині та разом із Михайлом Гаврилком у краї засновували школи, вели просвітницьку роботу [33].

Пам'ять неодмінно пов'язана з історією, адже головне її завдання полягає у переосмисленні минулих подій та досвіду з метою конструювання індивідуальної чи колективної ідентичності [34]. У сучасних суспільно-політичних та військових реаліях, а саме в умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію суверенної України, крилаті вирази Дмитра Вітовського: «Хто умирає в боротьбі, в серцях живе навіки!» [35], «Буде армія – буде державність!» [36], «З крові та руїни встане Велика Україна!» [35] стали як ніколи актуальними. Невипадково, у 2019 р. в рамках українізації Збройних Сил України та з нагоди 100-річчя з дня трагічної смерті полковника, створено 102 окрему бригаду Сил територіальної оборони (ТрО) імені полковника Дмитра Вітовського [37]. Бригада перебуває у складі Регіонального управління «Захід» Сил ТрО. «102 бригада територіальної оборони, яка включена до складу ЗСУ, приймає повномасштабну участь у боях із московитськими окупантами на сході та півдні нашої Держави» [37], – відзначали військовослужбовці ЗСУ.

Таким чином, у національній пам'яті українців «окрема сторінка» відведена військово-політичному діячу ЗУНР Дмитру Вітовському. Увічнення його пам'яті упродовж останнього двадцятиліття

відбувалося шляхом: проведення за участю представників органів державної влади, громадськості, урочистостей, тематичних наукових конференцій, круглих столів, наукових читань тощо до річниць від дня народження полковника; відкриття пам'ятників, меморіальних таблиць; видання наукових праць, збірок документів та матеріалів, присвячених одному з лідерів ЗУНР; організації постійно діючих експозицій, виставок архівних документів, фотоматеріалів, що ілюструють життєдіяльність одного з ініціаторів Листопадового зриву; проведення у навчальних закладах, тематичних заходів з метою популяризації державотворчої, політичної, військової діяльності.

Список літератури

1. Сверстюк Є. Плекання національної пам'яті [Електронний ресурс]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2013/11/19/139723/>
2. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ: ІПЕНД, 2013. 405 с.
3. Надвірнянські пластуни взяли участь у військово-історичному вишколі у с. Підгороддя [Електронний ресурс]. URL: <http://nadrda.gov.ua/nadvirnianski-plastuny-vzialy-uchast/>
4. Село Медуха [Електронний ресурс]. URL: <https://dubovecka-gromada.gov.ua/selo-meduha-17-22-51-30-03-2021/>
5. Гаврилів Б. ЗУНР у пам'ятках історії та культури [Електронний ресурс]. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16730/13-Gavryliv.pdf?sequence=1>
6. Брошнів [Електронний ресурс]. URL: https://broshniv-if.at.ua/index/pro_broshniv/0-13
7. Брухаль Г. Монумент на честь діячів ЗУНР [Електронний ресурс]. URL: <http://www.golos.com.ua/article/60753>
8. Піняжко Т. Пластовий проєкт «Врятуй могилу героя» [Електронний ресурс]. URL: <https://svoboda-news.com/>
9. Онишкевич Р. Перелітні птахи. Як відбувається повернення праху видатних українців [Електронний ресурс]. URL: <https://forpost.lviv.ua/txt/suspilstvo/770-perelitni-ptakhy-yak-vidbuvaetsia-povernennia-prakhu-vydatnykh-ukraintsiv>
10. «Концептуальні засади державної політики пам'яті». Аналітична записка. [Електронний ресурс]. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna>
11. Указ Президента України «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Республіки». [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/793/2005#Text>

12. Головацький І. Дмитро Вітовський – організатор Листопадового Чину. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2005. 64 с.

13. У Львові відзначили річницю створення ЗУНР [Електронний ресурс]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3127801-u-lvovi-vidznacili-ricnicu-stvorennja-zunr.html>

14. Указ Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років» [Електронний ресурс]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>

15. Львів'яни вшанували пам'ять Дмитра Вітовського. URL: <https://zbruc.eu/node/72834>

16. Терещук Г. Міністра уряду ЗУНР Дмитра Вітовського вшанували у його рідному селі Медуха [Електронний ресурс]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28842796.html>

17. До 130-ліття від дня народження Дмитра Вітовського [Електронний ресурс]. URL: <https://kultart.lnu.edu.ua/news/predstavnyku-universytetu-vidznachyly-130-littya-vid-dnya-narodzhennya-dmytra-vitovskoho>

18. З нагоди сторіччя ЗУНР відбудеться перегляд фільму про Дмитра Вітовського [Електронний ресурс]. URL: <https://old.loda.gov.ua/news?id=40599>

19. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2019 році» № 2733VIII від 30.05.2019 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/vidznachennya-pamyatnikh-dat-ta-yuvileiv-u-2019-rotsi-2018-12-18-2654-viii.pdf>

20. 100-річчя з дня смерті політичного та військового діяча Дмитра Вітовського [Електронний ресурс]. URL: <https://broshniv.info/100-richchya-z-dnya-smerti-politichnogo-ta-viyskovogo-diyacha-dmitra-vitovskogo/>

21. У Брошнів-Осадській ОТГ вшанували одного із засновників ЗУНР Дмитра Вітовського та пооблагодословили зародження пластового руху [Електронний ресурс]. URL: <https://broshniv.info/u-broshniv-osadskiy-otg-vshanuvai-odnogo-iz-zasnovnikiv-zunr-dmitra-vitovskogo-ta-poblagoslovili-zarodzhennya-plastovogo-ruhu/>

22. II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасного державотворення: проблеми та перспективи» (присвячена 100-річчю з Дня смерті Дмитра Дмитровича Вітовського) [Електронний ресурс]. URL: <https://go-cpd.org.ua/2019-12-20/540>

23. План виставкової діяльності Державної архівної служби України та державних архівів на 2019 рік [Електронний ресурс]. URL: https://srpi.archives.gov.ua/tmp/1321_2.pdf

24. Календар «Військова еліта Української революції 1917 – 1921 років» [Електронний ресурс]. URL: <https://obolon.kyivcity.gov.ua/news/14957.html>

25. Пласконь Є. Пісні, гармати та вогонь: як у Львові відзначили річницю проголошення ЗУНР [Електронний ресурс]. URL: <https://www.032.ua/news/1846750/pisni-garmati-ta-vogon-ak-u-lvovi-vidznacili-ricnicu-progolosenna-zunr-video>

26. Про Дмитра Вітовського у програмі «Велич особистості» [Електронний ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NBnnG17f108>

27. Відомі львів'яни. Дмитро Вітовський [Електронний ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qoBMjU9E9IQ>

28. Легіон – Хроніка Української Галицької Армії 1918 – 1919 [Електронний ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ysGCsSxVl4o>

29. Дмитро Вітовський – шлях до волі [Електронний ресурс]. URL: <https://w.neskorenacia.com.ua/video-ta-pisni/919-dmytro-vitovskiy-shliakh-do-voli.html>

30. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах [Електронний ресурс]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS24863>

31. Дмитро Вітовський – Провідник Листопадового Чину [Електронний ресурс]. URL: <https://porokhivnytsya.com.ua/2018/11/01/dmytro-vitovskiy/>

32. Національно-патріотичне виховання дітей та молоді у сучасному освітньому просторі [Електронний ресурс]. URL: <https://naurok.com.ua/nacionalno-patriotichne-vihovannya-ditey-ta-molodi-u-suchasnomu-osvitnomu-prostori-340852.html>

33. Клинова О. Ковельчани побували на батьківщині Дмитра Вітовського [Електронний ресурс]. URL: <https://kowel.rayon.in.ua/news/43798-kovelchani-pobuvali-na-batkivshchini-dmitra-vitovskogo/>

34. Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості [Електронний ресурс]. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/43385e89-b85f-41fa-b0d1-b1cb32a0e9d8/content>

35. Дмитро Вітовський: «З крові та руїни встане Велика Україна!» [Електронний ресурс]. URL: <https://ukrainianpeople.us>

36. Черкаська Г. Буде армія – буде державність! [Електронний ресурс]. URL: https://uahistory.com/topics/famous_people/2189

37. Сьогодні 102 Прикарпатська бригада ТРО відзначає п'яту річницю з часу створення [Електронний ресурс]. URL: <https://pravda.if.ua/sogodni1-102-prykarpatska-brygada-tro-vidznachaye-pjaty-richnyczyu-z-chasu-stvorennja/>

MATHEMATICS

О НЕПРЕРЫВНОСТИ ПОТЕНЦИАЛА ПРОСТОГО СЛОЯ

Азизов О.Г.

кандидат физико-математических наук,
Азербайджанский Технический Университет

Мамедова У.М.

доктор философии по математике,
Азербайджанский Технический Университет

Мамедов Ф.О.

кандидат физико-математических наук,
Азербайджанский Технический Университет

ON THE CONTINUITY OF THE POTENTIAL OF A SIMPLE LAYER

Azizov O.,

Candidate of Physical and Mathematical Sciences,
Azerbaijan Technical University

Mammadova U.,

Doctor of Philosophy by Mathematics,
Azerbaijan Technical University

Mammadov F.

Candidate of Physical and Mathematical Sciences,
Azerbaijan Technical University

DOI: [10.5281/zenodo.7925094](https://doi.org/10.5281/zenodo.7925094)

Аннотация

Мы исследуем непрерывность потенциала простого слоя с непрерывной плотностью на границе ограниченной области с гладкой границей.

Abstract

Continuity of the potential of a simple layer with a continuous density on the boundary of a bounded region with a smooth boundary is studied.

Ключевые слова: потенциал простого слоя, область, гладкая поверхность, непрерывная плотность.

Keywords: simple layer potential, region, smooth surface, continuous density.

В этой заметке через S мы обозначаем замкнутую гладкую поверхность, ограничивающая область E в R^n , $n \geq 2$, n_x — внешний нормаль к ней в точке $x \in S$. $C(S)$ будет обозначать класс непрерывных функций на S .

Рассмотрим потенциал простого слоя с непрерывной плотностью σ на S

$$S(\sigma)(x) = \frac{1}{\omega_n} \int_S \frac{\sigma(\xi)}{|\xi - x|^{n-2}} dS_\xi, \quad n > 2, \quad (1)$$

ω_n — площадь единичной сферы в R^n . Все рассуждения ниже для этого потенциала переносятся и на логарифмический потенциал (случай $n = 2$)

$$S(\sigma)(x) = \frac{1}{2\pi} \int_S \sigma(\xi) \ln \frac{1}{|\xi - x|} dS_\xi,$$

в этом случае рассуждения лишь упрощаются.

Известно, что если S ляпуновская поверхность, а плотность $\sigma(\xi)$ измерима и ограничена, то потенциал простого слоя (1) непрерывен во всем пространстве R^n , причем его непрерывность в любой точке $x \in R^n \setminus S$ очевидна (см., например, [1], Теорема 14.6.1). Следующая теорема, доказательство которой мы приводим по классической схеме приведенной в [1], устанавливает его непрерывность для областей с гладкой границей без дополнительных условий.

Теорема. Пусть $n \geq 2$. Если S — замкнутая гладкая поверхность и $\sigma \in C(S)$, тогда $S(\sigma) \in C(S)$.

Доказательство проведем для $n > 2$, в случае $n = 2$ рассуждения лишь упрощаются. Пусть $x \in S$, $V(x) = \omega_n S(\sigma)(x)$ и докажем, прежде всего, что интеграл

$$V(x) = \int_S \frac{\sigma(\xi)}{|\xi - x|^{n-2}} dS_\xi$$

сходится. Разобьём его на два интеграла

$$V(x) = \left(\int_{S \cap B_\rho(x)} + \int_{S \setminus B_\rho(x)} \right) \frac{\sigma(\xi)}{|\xi - x|^{n-2}} dS_\xi = V'(x) + V''(x).$$

Очевидно, достаточно рассмотреть первый интеграл, т. к. $\sigma \in C(S)$. Введем местную систему координат $x\tau'\tau_n$. Обозначим через $G'_\rho(x)$ проекцию поверхности $S \cap B_\rho(x)$ на плоскость $\tau_n = 0$, касательную к S в точке x , тогда

$$\int_{S \cap B_\rho(x)} \frac{\sigma(\xi)}{|\xi - x|^{n-2}} dS_\xi = \int_{G'_\rho(x)} \sigma(\xi) \frac{d\tau_1 d\tau_2 \dots d\tau_{n-1}}{|\xi - x|^{n-2} \cos(\mathbf{n}_\xi, \tau_n)}. \quad (2)$$

Из дифференциальной геометрии известно, что если поверхность $S \cap B_\rho(x)$ в местной системе координат локально задается в виде уравнения $\tau_n = f(\tau')$ с гладкой функцией $f(\tau')$, то

$$\cos(\mathbf{n}_\xi, \tau_n) = \left[\sum_{k=1}^{n-1} \left(1 + \left(\frac{\partial f}{\partial \tau_k} \right)^2 \right) \right]^{-1/2}.$$

Следовательно, $\exists a \geq 1$, такая, что

$$|\cos(\mathbf{n}_\xi, \tau_n)| \geq 1/a. \quad (3)$$

Тогда подынтегральное выражение в последнем интеграле не превосходит величины $aMr^{-(n-2)}$, где r — длина проекции отрезка, соединяющего точки ξ и x , на плоскости $\tau_n = 0$. Таким образом, интеграл (2) сходится и сходится интеграл $V(x)$.

Докажем теперь, что в точке x потенциал $V(x)$ непрерывен. Пусть y произвольная точка пространства R^n и рассмотрим разность

$$|V(y) - V(x)| \leq |V'(y)| + |V'(x)| + |V''(y) - V''(x)|.$$

Оценим $|V'(y)|$. Обозначим через y' проекцию точки y на касательную плоскость в x . Пусть местные координаты точки y' будут $(y_1, y_2, \dots, y_{n-1}, 0)$ и r — длина проекции отрезка, соединяющего точки ξ и y , на плоскость $\tau_n = 0$, $r^2 = \sum_{k=1}^{n-1} (\tau_k - y_k)^2$; очевидно, что $r \leq |\xi - y|$. Далее, используя представление (2) и оценку (3), получим

$$|V'(y)| = \left| \int_{S \cap B_\rho(x)} \frac{\sigma(\xi)}{|\xi - y|^{n-2}} dS_\xi \right| \leq M \int_{G'_\rho(x)} \frac{d\tau_1 d\tau_2 \dots d\tau_{n-1}}{r^{n-2} \cos(\mathbf{n}_\xi, \tau_n)} \leq aM \int_{G'_\rho(x)} \frac{d\tau_1 d\tau_2 \dots d\tau_{n-1}}{r^{n-2}}.$$

Возьмем точку y столь близкой к x , чтобы $|y - x| < \frac{1}{2}\rho$. Тогда, если $\xi \in S \cap B_\rho(x)$, то

$$r \leq |\xi - y| \leq |\xi - x| + |x - y| \leq \rho + \frac{1}{2}\rho = \frac{3}{2}\rho \Rightarrow G'_\rho(x) \subset B_{\frac{3}{2}\rho}(x).$$

Следовательно,

$$|V'(y)| \leq aM \int_{r \leq \frac{3}{2}\rho} \frac{d\xi_1 d\xi_2 \dots d\xi_{n-1}}{r^{n-2}}.$$

Введем сферические координаты в $(n-1)$ — мерном пространстве с центром в точке y' . Тогда последнее неравенство примет вид

$$|V'(y)| \leq aM\omega_{n-1} \int_{r \leq \frac{3}{2}\rho} dr = \frac{3}{2}a\omega_{n-1}M\rho.$$

Эта оценка, очевидно, верна и для $y = x$: $|V'(x)| \leq \frac{3}{2}M\omega_{n-1}\rho$. Теперь для $\forall \varepsilon > 0$ выберем $\rho = \frac{2\varepsilon}{9M\omega_{n-1}}$, тогда

$$|V'(x)| \leq \frac{1}{3}\varepsilon \text{ и } |V'(y)| \leq \frac{1}{3}\varepsilon. \quad (4)$$

Оценим $|V''(y) - V''(x)|$. Из-за непрерывности функции $V''(x)$ число $\delta > 0$ можем выбрать столь малым, чтобы $\delta < \frac{1}{2}\rho = \frac{\varepsilon}{9M\omega_{n-1}}$ и чтобы при $|y - x| < \delta$ было

$$|V''(y) - V''(x)| \leq \frac{1}{3}\varepsilon. \quad (5)$$

Таким образом, из (4) и (5) получаем $|V(y) - V(x)| < \varepsilon$. ■

Список литературы

1. Михлин С. Г. Линейные уравнения в частных производных. М.: Высшая школа, 1977, 431 с.

MEASURING SYSTEMS

АСИМЕТРИЯ ТУЛУБА У ФРОНТАЛЬНІЙ ПЛОЩИНІ ТІЛА ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Заневський І.

д.т.н., професор

Боднарчук О.

к.н.ф.в., доцент

Заневська Л.

к.н.ф.в., доцент

Кафедра інформатики та кінезіології,

Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського, Львів, Україна

ASYMMETRY OF A TRUNK IN THE CORONAL BODY PLANE OF YOUNG AGE CHILDREN

Zanevskyy I.,

Dr. Hab., Profesor

Bodnarchuk O.,

Dr., Docent

Zanevska L.

Dr., Docent

Department of Informatics and Kinesiology, Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Boberskyj, Lviv, Ukraine

DOI: [10.5281/zenodo.7925144](https://doi.org/10.5281/zenodo.7925144)

Анотація

Метою дослідження було підвищення валідності індикатора асиметрії тіла у фронтальній площині стосовно попередження сколіозу у дітей молодшого шкільного віку. 18 хлопчиків і 16 дівчаток були випадковим чином розподілені в основну й контрольну групи. Запропонований у цій роботі індикатор асиметрії у фронтальній площині тіла, завдяки урахуванню величини викривлення нижньої частини хребта, дозволив отримати істотно вищу валідність ($p=0,02$), порівняно із загально відомим індикатором ромба Мошкова, яким враховувалося викривлення тільки верхньої частини хребта ($p=0,05$).

Abstract

The research aimed to increase validity of the indicator of the body asymmetry in the coronal plane of young age pupils. 18 boys and 16 girls have been randomly assigned in equal shares into experimental and control groups. Developed in this research a new indicator of spinal column asymmetry in the coronal body plane thanks to taking into account the lower part of a body made possible to increase the test validity ($p=0.02$) relatively to the Moshkov test ($p=0.05$).

Ключові слова: молодші школярі, асиметрія тіла, реабілітація, ромб Мошкова, моделювання.

Keywords: young pupils, body asymmetry, rehabilitation, Moshkov rhombus, modeling.

Вступ

Порушення постави в дитинстві – це масове явище в сучасній початковій школі, що є загрозою для здоров'я учнів (Konieczny, Senyurt, & Krauspe, 2013; Negrini, Donzelli, Aulisa, Czapowski, Scheiber, Mauroy et al., 2018; Fadzan, & Bettany-Saltikov, 2017) [1-3]. Згідно статистичних даних Міністерства охорони здоров'я України на порозі школи 67% дітей мають загрозливі для здоров'я дефекти постави, а 8.4% – сколіоз (Полька, Н.С., Калиниченко, І.О., Гозак, С.В., Станкевич, Т.В., Паратс, А.М., Єлізарова, О.Т. et al., 2013) [4].

Для діагностування сколіозу педіатри застосовують рентген, магнітний резонанс, ультразвук та інше, і зміни в поставі, наприклад, асиметрія у фронтальній площині тіла може бути виявлена як рання ознака сколіозу (Singhal, Perry, Prasad, Davidson, & Bruce, 2013; Zezhang, Sha Shifu, Chu, Yan, Xie, Liu et al., 2016; Tan, Shen, Feng, Zhang, Wang, Chen et

al., 2018) [5-7]. Поява морфологічної та функціональної асиметрії тіла є ознакою загрози формування неправильної постави учнів початкової школи. Для створення індивідуальних і групових профілів асиметрії постави застосовують батареї тестів морфологічних характеристик, оцінки провідної кінцівки та інше (Кудряшова, Сабурова, Бердичевская, Половникова, & Кудряшов, 2020) [8].

З одного боку, велика кількість показників дає можливість глибоко й багатогранно вивчити стан асиметрії тіла, а з іншого боку, практика шкільного фізичного виховання показує, що морфологічний показник Мошкова й нахили тулуба вліво-вправо як функціональний показник досить інформативні при прогнозуванні сколіозних змін постави (Прокопьев, Колунин, Речапов, Барангин, Борисов, & Гуртовой, 2021) [9].

Гіпотеза

Загальноприйняті показники вертикальної кривизни хребта визначаються із урахуванням довжин верхньої та нижньої половини ромба Мошкова, тобто, виходячи з шийного і поперекового відділів хребетного стовпа окремо (Али, Прокопьев, & Христов, 2021; Watanabe, Michikawa, Yonezawa, Takaso, Minami, Soshi et al., 2017) [10,11]. Ідея нашої роботи полягає в тому, щоб разом врахувати верхній і нижній показники, шляхом удосконалення моделі ромба Мошкова й таким чином підвищити валідність показника асиметрії у фронтальній площині тіла щодо індикатора предиктора сколіозу у першокласників. Зрозуміло, що забезпечення достатнього рівня валідності тестів стосовно здоров'я є серйозною проблемою теорії і практики стосовно рухової активності учнів молодших класів (Zanevskyy, & Zanevska, 2019; Zanevskyy, Chodinow, & Zanevska, 2019; Zanevskyy, Janiszewska, & Zanevska, 2017) [12-14].

Мета роботи

Метою дослідження було підвищення валідності індикатора асиметрії тіла у фронтальній площині стосовно попередження сколіозу у першокласників.

Матеріал і методи

Учасники

Тридцять чотири першокласники віком шести – семи років: вісімнадцять хлопчиків (із довжиною і масою тіла $M \pm SD = 118,9 \pm 2,1$ см; $21,6 \pm 1,1$ кг) і шістнадцять дівчаток ($118,2 \pm 1,8$ см; $21,2 \pm 0,9$ кг) були випадковим чином розподілені на дві однакові за чисельністю групи, основну й контрольну, тобто по сімнадцять осіб у кожній. Усі школярі відповідали критеріям здоров'я, визначеним Міністерст-

вом освіти і науки й Міністерством охорони здоров'я України, завдяки чому вони могли брати участь у фізичному вихованні відповідно до загальної навчальної програми з фізичної культури (Фізична культура, 2016) [15].

Батьки учнів дали письмову згоду на участь школярів у дослідженні, програма якого була заздалегідь схвалена комісією з наукової етики Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського.

Процедура

Дослідження проведено протягом 2018-2019 навчального року. Учні основної і контрольної груп відвідували уроки фізичної культури відповідно до стандартної навчальної програми. Окрім загальних уроків фізкультури учні основної групи виконували програму фізичної реабілітації спеціально розроблену для попередження розвитку асиметрії постави, ефективність якої попередньо була доведена окремим дослідженням (Bodnarchuk, & Bas, 2014) [16].

На початку дослідження (вересень) й перед його закінченням (травень) учні були обстежені й виконали тести для визначення асиметричності хребта у фронтальній площині тулуба із застосуванням ромба Мошкова (морфологічна асиметрія), а також нахилів тулуба вліво-вправо (функціональна асиметрія).

Ромб Мошкова

Чотири вершини ромба Мошкова позначалися дермографічним олівцем, а саме: акроміальний відросток шийного хребця (А), кути правої і лівої лопаток (В і D) відповідно, акроміальний відросток п'ятого поперекового хребця (С). Довжину сторін ромба вимірювали міліметровою лінійкою (Рис. 1).

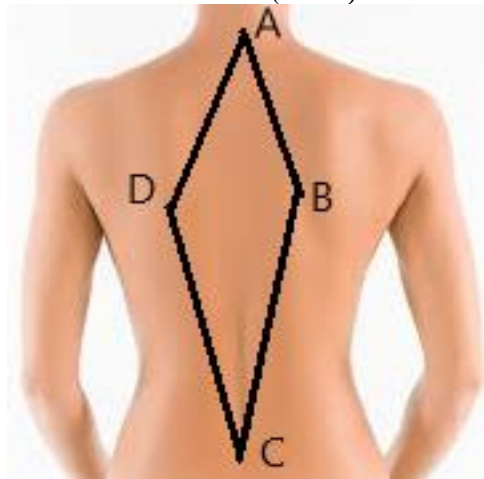

Рис. 1: Схема ромба Мошкова: А – акроміальний відросток шийного хребця, В і D – кути відповідно правої і лівої лопаток, С – акроміальний відросток п'ятого поперекового хребця.

В іншому тесті (на функціональну асиметрію) виконувалися нахили тулуба вліво-вправо й міліметровою лінійкою вимірювалися мінімальна відстань дистальної точки середнього пальця руки до

підлоги. Індикатор функціональної асиметричності тіла визначався як збільшене на два порядки відношення правої до лівої відстані до підлоги (Рис.2).

Рис 2: Схема тесту на функціональну асиметричність: h – мінімальна відстань дистальної точки середнього пальця руки до підлоги при нахилах тулуба вліво-вправо.

Індикатори асиметричності

Дві моделі асиметричності тіла було досліджено. Згідно із загально відомою моделлю морфологічної асиметричності індикатор визначався як абсолютна величина різниці довжин лівої і правої сторін ромба Мошкова для верхньої частини (I_U) й аналогічно для нижньої частини хребта (I_L):

$$I_U = |AB - AD|, I_L = |CB - CD| \quad (1)$$

За другою моделлю морфологічної асиметричності визначався один індикатор як пів сума пари індикаторів верхньої на нижньої частин хребта:

$$I = \frac{I_U + I_L}{2} \quad (2)$$

Відносна величина індикатора визначалася збільшеним на два порядки відношенням довжини лівої сторони ромба до довжини правої сторони:

$$I = \frac{AD}{AB} 100 \quad (3)$$

Статистичний аналіз

Нормальність розподілу величини індикаторів асиметричності тіла перевірялася двома методами, оскільки обсяг сукупності ($n=34$) виявився на межі придатності моделей Шапіро – Уїлка й Колмогорова – Смірнова.

З огляду на істотну відмінність закону розподілу величини індикаторів від нормального було застосовано модель рангової кореляції Спірмена.

Оскільки залежні статистичні вибірки не показали належності до спільної генеральної сукупності, для їхнього порівняння було застосовано метод Уїлкоксона. Через подібні обставини для незалежних вибірок було застосовано метод Манна – Уїтні.

Відносну різницю між показниками морфологічної і функціональної асиметричності тіла, а також для оцінювання відповідних гендерних відмінностей використано таку формулу (Zanevskyu, Bodnarchuk, 2020) [17]:

$$\delta = \frac{X_2 - X_1}{X_1 + X_2} 200\%, \quad (4)$$

де X_1 – це індикатор тесту Мошкова, X_2 індикатор тесту нахилів вліво-вправо.

Істотність рангової кореляції Спірмена було визначено за параметром t-Ст'юдента (Зациорский, 1982, с.53)[18, с.53]:

$$t = |r| \sqrt{\frac{n-2}{1-r^2}}, \quad (5)$$

де r це – коефіцієнт кореляції, n обсяг вибірки.

Обчислення проведено із застосуванням електронних таблиць MS Excel (Data Analysis), а також комп'ютерного пакету StatSoft Statistica.

Результати

Порівняння результатів хлопців і дівчат

Оскільки гіпотезу про нормальність розподілу результатів тестів Мошкова й нахилів вліво-вправо

як для хлопчиків ($n_1=18$), так і для дівчаток ($n_2=16$) було відхилено ($p=0,005 \div 0,052$), аналіз гендерних різниць було проведено методами непараметричної статистики (Табл. 1). За тестом Манна-Уїтні не виявлено статистично істотної різниці між хлопцями

і дівчатами як за ромбом Мошкова ($\delta=0,3\%$, $p=0,512$), так і за тестом нахилів тулуба в боки ($\delta=1,4\%$, $p=0,379$). Отож було показано належність досліджуваних учнів до спільної генеральної сукупності.

Табл. 1

Статистики*	Результати хлопців ($n_1=18$) і дівчат ($n_2=16$)			
	За ромбом Мошкова (X_1)		За нахилами вліво-вправо (X_2)	
	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
Me	102,2	102,5	94,7	96,0
SD	2,9	3,1	9,1	6,5
Max	104,6	104,4	116,0	111,1
Min	95,9	96,0	89,2	90,6
SW-W	0,859	0,824	0,833	0,888
$p(W)$	0,012	0,006	0,005	0,052
Δ , □%	0,3; 0,3%		1,3; 1,4%	
U	125,0		118,5	
$p(U)$	0,512		0,379	

*Примітки: Me – медіана, SD – стандартне відхилення, SW-W – параметр Шапіро – Уїлка, $p(W)$ – істотність тесту Шапіро – Уїлка, Δ – абсолютна величина різниці медіан параметрів X_1 та X_2 , □% – відносна величина різниці медіан, U – статистика Манна – Уїтні, $p(U)$ – істотність тесту Манна – Уїтні.

Морфологічна й функціональна асиметричність

Між відносними величинами індикаторів кривизни хребта, визначеними за ромбом Мошкова й нахилами вправо-вліво виявлено статистично істотні різниці ($p<0,001$) й тісну кореляцію ($r=0,697$;

Табл. 2). Відповідний кореляційний аналіз було виконано методом рангової кореляції Спірмена, оскільки розподіл результатів, проведений методом Шапіро – Уїлка, істотним чином відрізняється від нормального ($p<0,005$). Подібні висновки було зроблено й завдяки методу Колмогорова – Смірнова ($p<0,05$).

Табл. 2

Статистики*	Показники асиметричності постави у фронтальній площині ($n=34$)	
	Параметри асиметрії	
	За ромбом Мошкова (X_1)	За нахилами тулуба в ліво-право (X_2)
Me	102,2	104,5
Max	104,6	112,1
Min	95,9	86,2
V%	2,9	7,6
SW-W	0,842	0,901
$p(W)$	<0,001	<0,005
D	0,172	0,901
$p(D)$	<0,05	<0,01
Δ , □%	2,3; 2,2%	
Z	1,27	
$p(Z)$	0,203	
r	0,697	
$p(r)$	<0,001	

*Примітки: Me – медіана, V% – коефіцієнт варіації, SW-W – параметр Шапіро – Уїлка, $p(W)$ – істотність тесту Шапіро – Уїлка, D – параметр Колмогорова – Смірнова, $p(D)$ істотність тесту Колмогорова – Смірнова, Δ – абсолютна величина різниці медіан параметрів X_1 та X_2 , □% – відносна величина різниці медіан, Z – статистика Уїлкоксона, $p(Z)$ – істотність тесту Уїлкоксона, r – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, $p(r)$ – істотність кореляції.

В середньому величина функціональної асиметричності за відносною величиною індикатора на 2,3 пункти (□=2,2%) більша відповідної величини морфологічної асиметричності (див. Табл. 2), однак ця різниця не є статистично істотною ($p=0,203$). Поза тим, сенс досліджень хлопців і дівчат в об'єднаній групі підтверджено величиною варіації (2,9 і 7,6%), що свідчить про високу однорідність цих груп.

Відносно нейтральної величини індикатора асиметричності хребця за ромбом Мошкова й нахилами в боки ($X_1=X_2=100$), основна й контрольна групи ($n=34$) виявилися розділеними на чотири кластери: 3 учні ($X_1<100$, $X_2<100$), 9 учнів ($X_1>100$, $X_2<100$), 9 учнів ($X_1<100$, $X_2>100$) і 13 учнів ($X_1>100$, $X_2>100$).

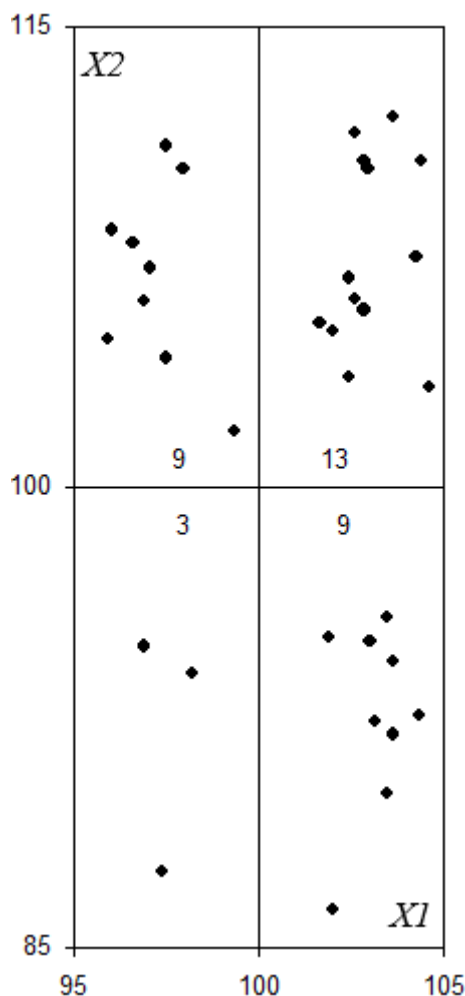

Рис. 3.

Кореляційне поле відносних величин індикатора скривлення хребта ($X1$) і нахилів вліво-вправо ($X2$).

Програма реабілітації

Оскільки гіпотеза про нормальний розподіл величин індикатора асиметричності була прийнята,

опрацювання результатів вимірювань проводилося методами параметричної статистики: $p(W)=0,192-0,415$ (Табл. 3).

Табл. 3

Результати експерименту стосовно валідності індикаторів ($n_{OG}=n_{KG}=17$)

Параметри*	Вересень				Травень			
	OG	KG	KG	KG	OG	KG	KG	KG
M (cm)	0,47	0,46	0,46	0,45	0,25	0,26	0,35	0,36
SD (cm)	0,12	0,15	0,17	0,14	0,12	0,09	0,19	0,13
$SW-W$	0,920	0,928	0,935	0,947	0,911	0,927	0,932	0,941
$p(W)$	0,147	0,201	0,272	0,415	0,102	0,192	0,259	0,328
$\square\%, p(t)$	2,2%; 0,815		2,1%; 0,812		33,0%; 0,020		32,3%; 0,050	

***Примітки:** M – середнє арифметичне, SD – стандартне відхилення, $SW-W$ – параметр Шапіро – Уїлка, $p(W)$ – істотність тесту Шапіро – Уїлка, $\square\%$ – відносна величина різниці середніх арифметичних, $p(t)$ – істотність Т-тесту для зв'язаних сукупностей.

Обговорення

Метою дослідження було підвищення валідності індикаторів асиметричності хребта у фронтальній площині тіла. Цієї мети було досягнуто шляхом удосконалення моделі індикатора асиметричності, який було представлено на пів сумою абсолютних величин різниць довжин пари верхніх і пари нижніх сторін ромба Мошкова (див. Табл. 3).

Порівняння величин індикаторів

Загально відомий індикатор морфологічної асиметричності хребта у фронтальній площині дорівнює більшій із двох абсолютних величин різниць верхньої та нижньої пар сторін ромба Мошкова. Отож величина індикатора визначається тільки однією з двох частин хребта – верхньою або нижньою, тим часом як параметри іншої частини не беруть до розрахунку (Konieczny, Senyurt, Krauspe,

2013; Prokopiev, Kolunin, Rechapov, Baranhin, Borisov, Gurtovoi, 2021) [1,9], Така модель передбачає елімінацію параметрів кривизни половини хребта й орієнтацію тільки на іншу половину, що за визначення знижує інформативність індикатора. Наприклад, результати вимірювання одного з учнів (дівчини) у травні: -0,5 cm (у шийному відділі) і 0,6 cm (у поперековому відділі). Здається, було б очевидним очікувати, що перший результат є кращим за другий, однак відповідно до моделі Мошкова (Али, Прокопьев, Hristov, 2021) [10] результати обох вимірювань дорівнюють 0,6 cm. Згідно з моделлю, яка пропонується нами, величина індикатора дорівнює $(0,5+0,6)/2=0,55$, тобто менша від другого результату вимірювань, який дорівнює 0,6 cm.

Коректність застосування на пів суми абсолютних величин різниць довжин пари верхніх і пари нижніх сторін ромба Мошкова як індикатора асиметричності підтверджується практично однаковими різницями величинами індикаторів в експериментальній і контрольній групах як на початку ($p=0,740$; $p=0,422$) так і наприкінці дослідження ($p=0,431$; $p=0,707$). Отже, “внесок” шийного й поперекового відділів у загальну асиметричність хребта практично є однаковим. Тому, додавати відповідні верхньому і нижньому відділам величини асиметрії є цілком коректно.

Гендерні відмінності

Не було помічено статистично істотних різниць між результатами хлопців і дівчат ($p>0,3$) стосовно асиметричності хребта у фронтальній площині тіла (див. Табл. 1). Отже, обґрунтовано доцільність дослідження асиметричності тіла першокласників у межах об'єднаної групи хлопців і дівчат без уваги на гендерні відмінності. Такий підхід співпадає з настановами Міністерства освіти і науки України, Національної академії медичних наук України й Українського центру науково-медичної інформації й патентно-ліцензійної роботи відносно інтегральних показників для морфологічних і функціональних оцінок стану постави дітей старшого дошкільного віку, що рекомендується проводити за загальною методикою оцінювання хлопчиків і дівчаток разом.

Відповідно до цього, вважається, що схильність до сколіозу виникає при величині показника вертикального викривлення хребта більшої за 110% або меншої 90%; в діапазоні показника 90 – 100% вважається, що поза є фізіологічною нормальною (Полька, Калініченко, Гозак, Станкевич, Паратс, Єлізарова et al., 2013). [4, с. 25].

З іншого боку, сколіоз трапляється частіше у жінок, ніж у чоловіків. За даними Американської академії ортопедичної хірургії, ідіопатичний сколіоз зустрічається у дівчат удесятеро частіше, ніж у хлопців віком десяти років. Ідіопатичний сколіоз, який є найбільш розповсюдженим серед дітей віком 11 років і більше. Дівчата хворіють на цей вид сколіозу частіше, ніж хлопці.

Хоча і у хлопчиків, і у дівчаток сколіоз розвивається у легкій формі й приблизно з однаковою

швидкістю, у дівчаток набагато вищий ризик погіршення викривлення, що вимагає лікування. Відтоді як дівчинка отримує діагноз сколіозу, ймовірність погіршення її кривизни до восьми разів більша, ніж у хлопчика. Загалом, жінки, як правило, страждають важче, ніж чоловіки, приблизно у чотири рази (Negrini, Donzelli, Aulisa, Czapowski, Scheiber, de Mauroy et al. 2018) [2].

Кудряшова, Заводнова, Кудряшов, Половникова, Маякова (2021) вивчали гендерні відмінності формування розвитку й корекції морфологічних асиметрій у дітей і підлітків, що займаються оздоровчим плаванням. Виявлено, що для дітей у віці 6-7 років асиметрія пози як у хлопчиків і дівчаток не має істотних відмінностей [19].

Програма реабілітації

Вагомим аргументом щодо коректності даного дослідження є позитивні результати експерименту на основі програми фізичної реабілітації, спеціально розробленої для запобігання і зменшення асиметрії пози першокласників. Оскільки ефективність програми була доведена раніше практикою фізичного виховання учнів перших класів, правильність і ефективність розробленого в дослідженні показника можна вважати доведеним (Боднарчук, Бас, 2014) [16].

Ромб чи просто чотирикутник

Терміни “ромб Мошкова” (Али, Прокопьев, Hristov, 2021) [10] або “діамант Мошкова” (Prokopiev, Kolunin, Rechapov, Baranhin, Borisov, Gurtovoi, 2021) [9] не є коректними геометричними визначеннями стосовно тесту Мошкова на асиметричність хребта людини, оскільки чотирикутних не обов'язково є ромбом. Ромб – це чотирикутник з однаковими за довжиною сторонами. Геометрична фігура у тесті Мошкова – це звичайний чотирикутник.

У подальшому

Поділ пацієнтів на кореляційному полі з відносними величинами індикаторів сколіотичного викривлення хребта (X_1 – морфологічної асиметричності та X_2 – функціональної асиметричності) потребує подальшого вивчення. Виявилось 12 учнів з результатами нижче середнього за тестом Мошкова (менше ста пунктів) й відповідно 22 учні з результатами вище середнього (більше ста пунктів). Такий самий розподіл учнів (12 і 22) виявився й за результатами тесту нахилів тулуба вліво-право (див. Рис. 3). Випадковість такого співпадіння досить низька. Цей феномен треба вивчати беручи до уваги бімодальний закон розподілу, якому можуть підпорядковуватися обидва індикатори – морфологічний і функціональний.

Висновок

Розроблена у цьому дослідженні удосконалена модель індикатора асиметричності тіла у фронтальній площині, який дорівнює пів суми абсолютних величин різниць пари верхніх і пари нижніх сторін ромба Мошкова. Цей індикатор дозволив підвищити валідність тесту Мошкова, оскільки ним було одночасно враховано дані стосовно викривлення хребта як у верхній, так і нижній частині тулуба; іс-

тотність тесту на асиметричність постави у фронтальній площині зміцнилася з $p=0,05$ (для традиційної моделі) до $p=0,02$ – для вдосконаленої моделі.

Внесок авторів

Концепція і методологія дослідження: Ігор Заневський; вихідні дані: Олена Боднарчук; приготування рукопису: Людмила Заневська. Усі автори прочитали й схвалили кінцевий варіант рукопису.

Список літератури

1. Konieczny, M.R., Senyurt, H., & Krauspe, R. (2013). Epidemiology of adolescent idiopathic scoliosis. *Journal of Children's Orthopaedics*, 7(1): 3–9, doi: 10.1007/s11832-012-0457-4
2. Negrini, S., Donzelli, S., Aulisa, A.G., Czapowski, D., Scheiber, S., de Mauroy, J.C. et al. (2018). 2016 SOSORT guidelines: orthopedic and rehabilitation treatment of idiopathic scoliosis during growth. *Scoliosis and Spinal Disorders*, 2018 Jan 10; 13(3), doi:10.1186/s13013-017-0145-8
3. Fadzani, M., & Bettany-Saltikov, J. (2017). Etiological theories of adolescent idiopathic scoliosis: past and present. *Open Orthopaedics Journal*, 11: 1466–1489, doi:10.2174/1874325001711011466
4. Полька, Н.С., Калиниченко, І.О., Гозак, С.В., Станкевич, Т.В., Парац, А.М., Єлизарова, О.Т. et al. (2013). A system of preventive and recreational measures for the preparation of children of the older preschool age to study in the secondary schools, Methodical recommendations N. 62.13/154.13/ Kyiv: Ministry of Healthcare of Ukraine, National Academy of Medical Science of Ukraine, Ukrainian Center of Scientific - Medical Information and Licensed - Patented Work, 2013, [http://www.health.gov.ua/www.nsf/16a436f1b0cca21ec22571b300253d46/395c983256d59ed5c225828400319b27/\\$FILE/_g0n60bk2v64qj8_.pdf](http://www.health.gov.ua/www.nsf/16a436f1b0cca21ec22571b300253d46/395c983256d59ed5c225828400319b27/$FILE/_g0n60bk2v64qj8_.pdf)
5. Singhal, R., Perry, D.C., Prasad, S., Davidson, N.T., & Bruce, C.E. (2013). The use of routine preoperative magnetic resonance imaging in identifying intraspinal anomalies in patients with idiopathic scoliosis: a 10-year review. *European Spine Journal*, 22(2): 355–359, doi:10.1007/s00586-012-2538-y
6. Zezhang, Z., Sha Shifu, C.C., Chu, W., Yan, H., Xie, D., Liu, Z. et al. (2016). Comparison of the scoliosis curve patterns and MRI syrinx cord characteristics of idiopathic syringomyelia versus Chiari I malformation. *European Spine Journal*, 25(2): 517 - 525, doi: 10.1007/s00586-015-4108-6
7. Tan, H., Shen, J., Feng, F., Zhang, J., Wang, H., Chen, C. et al. (2018). Clinical manifestations and radiological characteristics in patients with idiopathic syringomyelia and scoliosis. *European Spine Journal*, 27(9): 2148–2155, doi: 10.1007/s00586-018-5679-9
8. Кудряшова, Ю.А., Сабурова, С.С., Бердичевская, Е.М., Половникова, М.Г., & Кудряшов, Е.А. (2020). Роль функциональной і морфологической асимметрии в формировании расстройств позы и их учёт в организации классов физической

терапии. *Физическая культура и спорт – наука и практика*, 1: 73–79, doi: 10.53742/1999-6799_2020_01_73

9. Прокопьев, Н.Ю., Колунин, Е.Т., Речапов, Д.С., Барангин, О.В., Борисов, С.А., & Гуртовой, Е.С. (2021). Ромб Мошкова как индикатор позы мальчиков второго детского периода на начальном этапе боевых искусств. *Медицинская наука и образование Урала*, 22(1): 61–65, doi: 10.36361/1814-8999-2021-22-1-61-65
10. Али, М.А., Прокопьев, Н.Ю., & Христов, В.В. (2021). Ромб Мошкова в оценивании функциональной нагрузки на позвоночник мальчиков в национальной команде по шоссейным гонкам Сирии. *Наука Европы*, 85: 11–16.
11. Watanabe K, Michikawa T, Yonezawa I, Takaso M, Minami S, Soshi S. et al., (2017). Physical activities and lifestyle factors related to adolescent idiopathic scoliosis. *Journal of Bone and Joint Surgery - Series A*, 99(4): 284–294, doi: 10.2106/JBJS.16.00459
12. Zanevskyy, I., & Zanevska, L. (2019). Validity of the Dickson index regarding primary school physical education. *Human Movement*, 20(2): 44–49, doi: 10.5114/hm.2019.81021
13. Zanevskyy, I., Chodinow, W., & Zanevska, L. (2019). Validity of testing and training using the kayak ergometer. *Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports*, 23(6): 318–324, doi: 10.15561/18189172.2019.0607
14. I. Zanevskyy, I., Janiszewska, R., & Zanevska, L. (2017). Validity of Ruffier test in evaluation of resistance to the physical effort. *Journal of Testing and Evaluation*, 45(6): 2193–2199, doi: 10.1520/JTE20160380
15. Фізична культура. Навчальна програма для початкової школи (1–4 класи). Міністерство освіти і науки України (2016). Київ: Урядовий портал [cited Dec. 17, 2021], Available from: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>
16. Боднарчук, С., & Бас, О. (2014). Фізична реабілітація молодших школярів хворих на сколіоз. *Фізична культура, спорт і здоров'я*, 17: 630–636
17. Zanevskyy, I., & Bodnarchuk, O. (2020). A model of pedometer determined physical activity in the primary school children. *Theory and methods of physical education*, 20(1): 18–24, doi: 10.17309/tmfv.2020.1.03
18. Зациорский, В.М. Спортивная метрология. Москва: Физическая культура и спорт, 1982
19. Кудряшова, Ю.А., Заводнова, Е.К., Кудряшов, М.Е., Половникова, М.Г., Маякова, О.В. (2021). Гендерные различия формирования осанки и коррекции морфологических асимметрий у детей и подростков, занимающихся оздоровительным плаванием. *Физическое воспитание, спорт – наука и практика*, 1 70–76

PEDAGOGY

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ STEAM METODUNUN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ ÜÇÜN UYGUN TƏLİM MÜHİTLƏRİNİN YARADILMASI

Babayeva Z.

pedagoji elmlər doktoru,

<https://orcid.org/0009-0009-3004-8455>,

prof. Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Teymurova N.,

Budagova G.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin II kurs magistrantları

Azərbaycan

CREATING SUITABLE LEARNING ENVIRONMENTS FOR THE EFFECTIVE ORGANIZATION OF STEM METHOD IN BIOLOGY LESSONS

Babayeva Z.,

doctor of pedagogical sciences,

<https://orcid.org/0009-0009-3004-8455>,

prof. Nakhchivan State University, Azerbaijan

Teymurova N.,

Budagova G.

Second year graduate students of Nakhchivan

State University, Azerbaijan

DOI: [10.5281/zenodo.7925162](https://doi.org/10.5281/zenodo.7925162)

Xülasə

Məqalədə STEM metodunun tədrisdə tətbiqi ilə eğitim sisteminin yeni döneme girməsi əsaslandırılmış, təhsil fəaliyyətinin güncəllənməsi problemləri müəyyənəşdirilmişdir. Bütün dövrdə təhsil sahəsində islahatlar aparılmış, böyük addımlar atılmış, nailiyyətlər qazanılmışdır. Bu reformlar əksər hallarda təhsilin və cəmiyyətin inkişafına səbəb olan yeniliklər və kəşflərlə nəticələnmişdir. Hazırda STEAM metodunun tədrisə tətbiqi də müəllimi və məktəbi tamamilə yeni səviyyəyə qaldırdı. İnkişaf etmiş bütün ölkələrdə bu üsula maraq günü-gündən artır. Bunun bir çox səbəbləri vardır. STEAM metodu: biznesin inkişafına, təhsil və digər müəssisələrin maddi gəlirinin artmasına, yeni və ucuz, ekoloji təmiz məhsulların yaradılması üçün xammalın əldə edilməsinə, cəmiyyətin sürətli inkişafına və yeni keyfiyyət göstəricilərinə malik olmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatda biologiyanın tədrisində STEAM metodundan səmərəli istifadə üçün zəruri təlim mühitinin yaradılmasının zəruriliyi və STEAM texnologiyasının əsas aspektləri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsədi biologiyanın tədrisini müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkil etmək üçün mümkün olan müasir təlim texnologiyalarından istifadənin perspektivlərini diqqətə çatdırmaqdır. Artıq təlim texnologiyaları dedikdə, yalnız kompüter avadanlıqları nəzərdə tutulmamalıdır. Biologiya eksperimental elm olduğundan tədris prosesini mühazirə, əyani vəsaitlərin nümayişi, multimedialı təqdimatlarla təşkil etmək artıq günün tələblərini ödəyə bilmir. Doğru hesab edilən bir çox hipotezlər texnologiyaların elmdə tətbiqi sayəsində öz əhəmiyyətini itirir, yeni elmi kəşflər sayəsində fərqli elm və peşə sahələri yaranır. Müasir dövr, yalnız biliklərin öyrənilməsinə hədəfləmir. Alınan biliklərin həyata tətbiqi, elmi biliklərin cəmiyyətin inkişafına istiqamətləndirilməsi XXI əsrin əsas problemi olmuşdur. Yeni dünya standartları bu istiqamətdə işlərin aparılmasını, modern texnologiyaların tədrisə gətirilməsini müəllimlərdən tələb edir. Aparılmış təcrübələr göstərdi ki, yeni metod və texnologiyaların tətbiqi öyrəncilərin də marağına səbəb olmuş, materialın dərk edilməsi prosesi daha səmərəli olmuşdur. Məsələn STEAM metodundan, 3D texnologiyalardan istifadə etməklə canlı orqanizmlərdə gedən fizioloji prosesləri, onların anatomik-morfoloji quruluşunu rəqəmsal səviyyədə öyrətmək müəllimlərin də güncəllənməsini tələb edir. Universitet və orta məktəblər səviyyəsində aparılmış eksperimental dərslərdə yeni yontəmlər həm müəllimlər, həm də öyrəncilər tərəfindən rəğbət görmüşdür. Məqalədə STEAM metodunun və 3D texnologiyaları, AR, VR və MR texnologiyalarının perspektivləri göstərilmiş, gərəkli tövsiyələr verilmişdir. Tədqiqat prosesində müxtəlif müəllimlərin texnoloji potensialları, iş təcrübələri araşdırılmış və əldə olunan nəticələrə uyğun olaraq müvafiq təkliflər də verilmişdir. Məqalədə xüsusilə biologiyanın tədrisində istifadəsi gərəkli olan STEAM metodu və texnologiyaların tətbiqi zəruri sayılmışdır.

Abstract

In the article, the application of the STEM method in education and the entry of the education system into a new period are justified and the problems in updating the education activity are identified. During the period, reforms were carried out in the field of education, great steps were taken and gains were achieved. In many cases these reforms resulted in innovations and discoveries that led to the improvement of education and society. Currently, the application of the STEM method to teaching has also elevated the teacher and the school to a whole

new level. The interest in this method is increasing day by day in all developed countries. There are many reasons for this. STEM method: led to the development of business, an increase in the financial income of education and other enterprises, the acquisition of raw materials for the creation of new and inexpensive, environmentally friendly products, the rapid development of society and new quality indicators. In the study, the necessity of creating the necessary learning environment for the effective use of STEM method in biology teaching and the basic aspects of STEM technology were investigated.

The aim of the study is to draw attention to the possibilities of using modern teaching technologies, which are possible to organize biology teaching according to the requirements of the modern age. Learning technologies should no longer just mean computer hardware. Since biology is an experimental science, it is no longer possible to organize the teaching process with lectures, visual aids and multimedia presentations. Many hypotheses that are accepted as correct lose their importance due to the application of technologies in science, and different fields of science and professions are created due to new scientific discoveries. The modern age does not aim only at the study of knowledge. Putting the acquired knowledge into practice and directing scientific knowledge to the development of society has become the main problem of the 21st century. New world standards require teachers to work in this direction and to bring modern technologies to teaching. Experiments have shown that the application of new methods and technologies attracts students' attention and the process of understanding the material becomes more efficient. For example, using STEM method and 3D technologies to teach physiological processes and anatomical-morphological structures in living organisms on a digital level requires teachers to be updated. In the experimental courses held at the university and middle school level, new methods have been popularized by both teachers and students. Perspectives of the STEAM methodology and 3D technologies, AR, VR and MR technologies are shown, and necessary recommendations are given. Technological potentials and work experiences of various authors in the Tədqiqat process have been researched and consistent proposals have been received in accordance with the results obtained. In particular, the application of STEM methodology and technology, which is necessary for use in biology, has been deemed indispensable.

Açar sözlər: STEAM metodu, öyrənmə mühitləri, AR, VR, MR texnologiyaları, bioloji və texniki savadlılıq.

Keywords: STEAM method, learning environments, AR, VR, MR technologies, biological and technical literacy.

Introduction

Although America is the country that invests the most in the STEAM method in the world, it has also gained great popularity in the advanced countries of the developed world in a short time. After getting acquainted with STEM education, teachers prefer fun-practical activities and research in teaching technology, engineering, mathematics and natural sciences. The fact that the STEM teaching method combines most fields of science and the complex use of acquired knowledge requires teachers to properly guide learners in this field. Basically, STEAM technology gives special importance to two areas: research and creativity. Experiences show that for the effective organization of the STEAM method, the involvement of qualified personnel and the provision of appropriate training environments are the main issues. The first of them is "Planning Environment". The purpose of this is to provide the necessary room for learners to effectively design their STEM project and work planning. Because what kind of effect can we talk about in formally held STEAM classes. The second is the "Integrated environment", which is intended to provide the students with cabins and rooms where they can freely use modern and various technologies, where there is a necessary and complete database for the development of the project they present (Babayeva Z., 2023).

Apart from these, the "Presentation environment" can be achieved by providing information to the educational institution staff about various STEM projects, and by organizing exchange rooms where discussions and decisions can be made on this topic. The "research environment" consists of laboratories, enriched with equipment for laboratory and experiments, and rooms where discussion and exchange of experience can be held, where the interest of the young generation is further increased by discussing and analyzing what they have discovered and learned, meeting the needs of the society related to various STEM projects. "Collaborative environment" can also be created in rooms where different projects can be discussed among students in the STEM method, results and calculations related to the level of project implementation, problems encountered are identified, and solutions are evaluated. In order to create a "creative environment", there is a need for a creative product, design, or discovery room that includes individual, group, or collective research of participants around STEM projects implemented in educational institutions and obtained as a result of research. In the 21st century, adapting the teaching format to both STEAM learning technologies is the main task of the modern STEAM teacher (Babayeva.Z.Y., 2021). As a researcher with the teacher's direction, the student's interest and desire.

There are also requirements and skills expected of students and teachers in the STEM development pathway:

- STEM student skills: students need to do research and present proposals rather than learning new knowledge to identify problematic directions, achieve a solution to a given problem.
- STEM teacher skills: Must be a guide, participate in STEM-related seminars and projects, develop learning and cooperation using technology, organize and develop STEM events, and quickly highlight the results of STEM educational events and related information on social media (Kearney, 2015).

STEM students can explore a specific device, information as a result of the goal they have set for themselves. For the successful completion of this work, a high school STEM student can start cooperation with any vocational school or a suitable specialist, thereby successfully fulfilling his desire. the product created at this time can be considered a novelty by being processed both in school and in other household areas. Or, in order to learn about the composition of various old and broken electronic devices, disassembling the devices and studying their internal structure and working principle can also give the student different ideas for creating a completely new product.

A STEM student already has the personality mission to immediately and effectively solve the challenges faced in the 21st century, to identify areas of need and gaps, to present new projects and solutions, and to create highly efficient products with little financial resources. The 21st century STEM student should learn accurate information about the problem he is investigating, and create a new product as a result of the project by conducting systematic, efficient work directed to the problem and solving the problem with creative capabilities. In order to demonstrate STEAM skills, a STEM specialist's ability to speak foreign languages, speech, psychological penetration, and product presentation skills are also necessary problems. In schools, students should first be introduced to the essence of the STEM teaching method. When STEM students absorb knowledge from all subjects during class, they understand the importance of this knowledge in their future lives and careers and are motivated to explore how to use this knowledge (Hua, M., 2022).

Differences in the characteristics of STEM classes. If STEM teachers use the guidelines given to take advantage of the new method in collaboration with the management of the institution, other employees and learners, and apply their potential creativity, we can get the desired results. If the number of students in the classes is large, this requires constant control of the class, flexibility, restraint and skill from the teacher. The character of these shaman students should be taken into account, attention should be paid to the development of their thinking. One of the important factors is giving tasks to students who understand each other in the same group during work with groups (Huseynov A.M., Abdullayeva T., 2012). The help of someone who is considered a "leader" who has authority among the students should also be used. By instructing them, it is possible to improve the quality of group management, control, and performance of work. By involving the laboratory assistants working in the appropriate subjects in educational institutions - (informatics, biology, chemistry, physics) - in the teaching process, it is possible to create conditions for conducting the lesson completely creatively. Of course, in order to create teamwork habits of students, it should be gradually formed by all teachers from the elementary school (Polat, M. and Konaş, H., 2018). Mathematical calculations are also required in addition to the scientific explanation of the topic studied by the students, both in team work and during the performance of individual tasks. At this time, the teacher's help is also needed. In some cases, cooperation with the teachers of these subjects can be provided for the integration of knowledge from the subjects of physics, chemistry, biology, mathematics, and geography. In this situation, students can show effective creativity together, seeing that mathematics is not isolated from different subjects. Another advantage of the STEAM method is distinguished by the fact that the "STEAM environment provides rich opportunities for creative solutions". Thus, STEM lessons, which enable several solutions to a certain task, experience, problem, and give a different approach, form the skills of comprehensive use of scientific knowledge in learners. This will eventually result in new models, products being designed, tested and presented. But what are the distinctive features of STEM lessons? For this, what qualitative changes should be

made in the teacher's activity to be formed as a STEAM teacher. It is the teachers who conduct the STEAM classes and form different skills and habits in the students. Therefore, it is considered that the face of a modern teacher is a STEAM teacher.

Methodology

In addition to the scientific knowledge of the subject he teaches, the STEAM teacher must also acquire the competencies of modern pedagogical and modern learning technologies. These competencies include some important characteristics that all teachers today, especially STEAM teachers, must possess:

- In the modern era, when training standards and educational reforms are rapidly changing, teachers must also acquire the skills and habits of flexible adaptation to the changing educational innovations, methods and tools of the digital age. In order to be able to answer students' questions about technologies, the teacher of the modern digital age is obliged to be aware of innovations;

- A STEAM teacher should be able to communicate with colleagues, students, and their parents, and should demonstrate ethical behavior. Only then, thanks to student-teacher-parent communication, students will be able to easily communicate with the teacher about their dreams, about any project they want to design;

- A teacher who performs the subject and methodology he teaches with a sense of self-confidence can get a positive result of his work. A self-confident teacher should communicate with colleagues in the classroom with the same confidence. In particular, a STEAM teacher must learn with confidence in his work and impart what he knows to his students with a sense of self-confidence. A teacher who wants to teach learning must first learn to teach. The principles of the STEAM method direct teachers in this direction;

- As we learned from the interactive training, working in a team shows even better results in the STEAM method. Here the teacher can also become a member of the team. This will increase the enthusiasm of the students. Also, participating in online webinars and trainings with leading STEAM experts on social networks, by teaming up with other teachers, real or virtual, increases the competence of STEAM teachers. This also improves the skills of teachers by creating conditions for the exchange of ideas and experiences.

Among the many characteristics, skills and abilities expected of a modern teacher in general, as well as a STEAM teacher

- flexible adaptation, excellent education, high ability of analysis and synthesis; approach to the taught subject with a different understanding and imagination, the ability to create motivation, the ability to teach based on analogies, the ability to apply different methods and techniques, to have the ability to be an example or leader for students;

- organizer, innovativeness, responsibility, socialization skills, looking to make lessons attractive, mastered the skills of using MimioTech board, Promethean board, Labdisk-physio digital laboratory equipment, Dyumo-physio instrument, Phywe-laboratory equipment, robotics and arduino and other opportunities;

- to develop self-development, problem-solving, integration skills, leadership and creative abilities in students in order to develop their logical and critical thinking.

A STEAM teacher who has all these features we have listed is already considered a high-level, reputable educator. But what should be done to maintain this high reputation, to be constantly renewed, to raise creativity? For this, it is one of the main conditions for the STEAM teacher to turn scientific knowledge into life, production, and products through experience, to identify the gaps in the areas of need and find a way to solve the problem.

The prospects of using AR, VR, and MR technologies in biology classes were investigated, and it was found that the use of VR glasses aroused the interest of the audience. Due to the wide spread of the STEAM method, the application of the same technologies in teaching has posed the problem of raising the level of teachers. In order to find out the situation on the spot, we investigated the possibility of applying the STEAM method and using VR goggles in the teaching of biology in the Nakhchivan State University's Faculty of Natural Sciences, Architecture and Engineering, Technology Market, Nakhchivan City No. 9 Secondary School. For this purpose, we held discussions with high school and high school teachers, and were interested in students' approach to new technologies. We are sure that the high interest of teachers and learners in new technologies will accelerate the introduction of new methods (Babayeva 2023).

N. Rzayeva, the principal of secondary school No. 9 in Nakhchivan city, created 5 groups of secondary school biology teachers who won the grant project "Application of 3D technologies in the teaching of biology" and started training to learn the working principle and possibilities of using VR glasses. The study of biological processes and the anatomical structure of living organisms using VR glasses is successfully continued in the trainings conducted by the trainer, professor of Nakhchivan State University, Z.Y. Babayeva, together with secondary school teachers.

From the conversations of school teachers with students, it became clear that the students are already familiar with the working principle and functions of 3D technologies and have used most of them for various games. This is one of the factors that facilitate their use of new technologies.

Foundations and Expected Outcomes of a STEM Curriculum. As the requirements and necessity of the 21st century, new educational reforms in the STEM method, the integration of physics, chemistry, biology and other natural sciences with technology, engineering, and mathematics are reflected in the content of these subjects. The real purpose of using the STEM method is not only to guide students in their future professional choices, but also to play an important role in shaping their 21st century skills. Therefore, it instills in students the necessary thinking, analysis-synthesis skills and problem-solving skills to solve the difficulties they may encounter in various areas of their lives.

There is a logical fit between the creation of 21st century skills and the application of knowledge during the teaching of the STEM method.

The 21st century skills, which include the goals, objectives, principles and directions of the STEM content curriculum, help to define the main directions and concepts facing modern education. At the end of our

research, STEM is becoming a program that reflects 21st century skills by including it in educational programs due to the integrated teaching of natural sciences, technology, engineering and mathematics. In addition, the use of mind maps in teaching biology is one of the methods that enriches the development of their thinking.

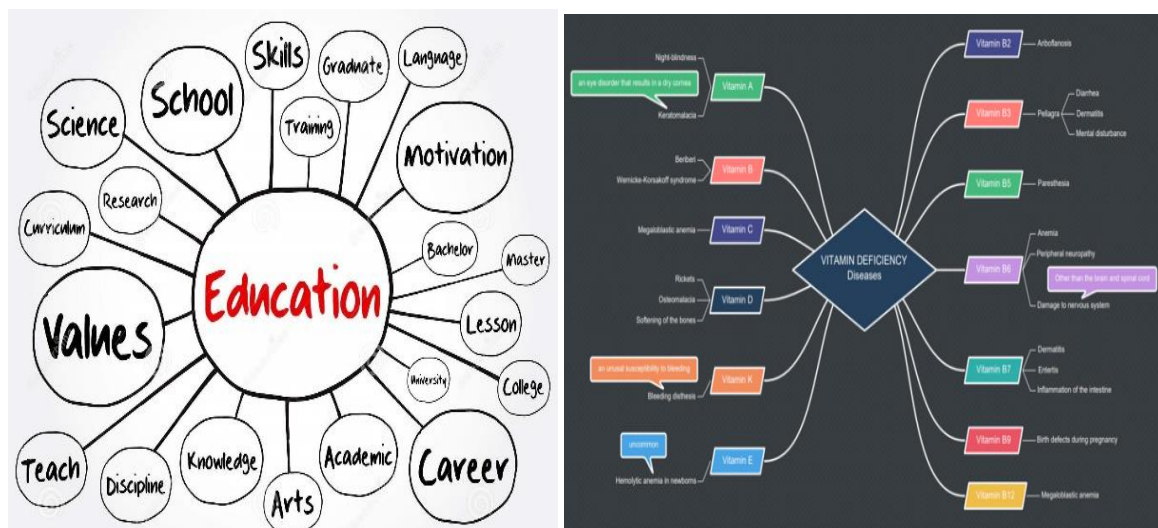

Figure 1., 2. Mind maps in teaching biology

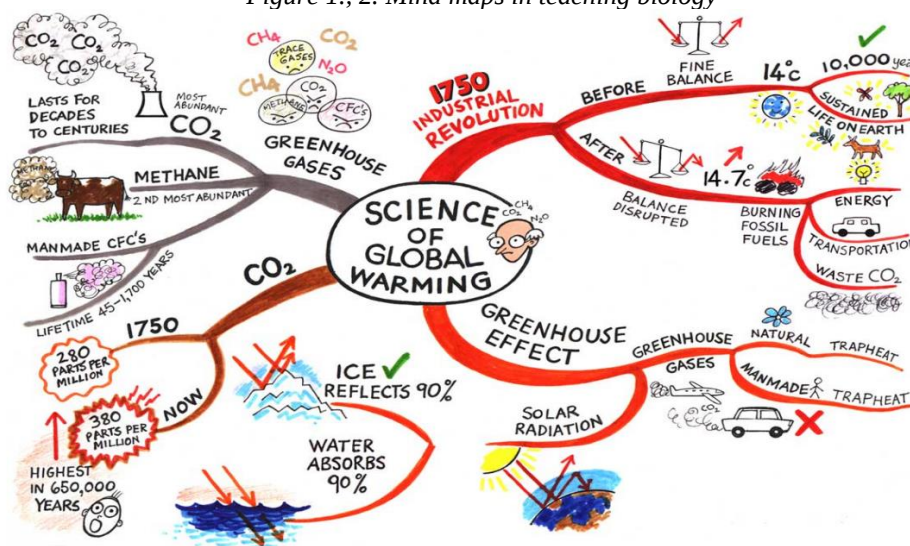

Figure 3. Mind maps in teaching ecology

Thus, based on our conclusions, we consider it necessary to make several suggestions:

- Curriculum with STEM content - as an educational program, is distinguished by the fact that it is based on the teaching of natural sciences not in isolation, but with interdisciplinary integration, ultimately serving the same goal and purpose;
- Curriculum with STEM content is an educational program that is designed to create a general idea of facts and events in life by not isolating one subject from another;
- Curriculum with STEM content - helps to clarify the explanation of the concept of STEM, which is explained in the explanation of the word STEAM;

Studies show that the curriculum with STEM content - helps to increase the efficiency of the achievements of students, to develop 21st century skills as a result of education, as well as 4C skills, to cultivate a young generation who dreams freely and has an increased sense of self-confidence.

Experiments show that the application of the STEAM method, the skills formed will play an exceptional role in the vital knowledge and skills of students:

- In order to get high results from the STEAM method, the right direction given to the young generation at the moment will open the way for their great discoveries;

- Heads of educational institutions should enrich the material and technical base with 3D technologies and other technical means, in order to bring new technologies to the teaching process.

References

1. Babayeva. Z.Y. The school of the digital age - electronic educational resources in the teaching of biology. "Scientific works" of Nakhchivan State University. Nature and Medicine Series, 2020, No. 3(104), 238-24138
2. Babayeva. Z.Y. Use of new learning technologies in biology teaching. Monograph, Baku, "Zangezurda" publishing house, 2023, 260 pages.
3. Babayeva Z.T. Biology teaching methodology, textbook. Baku, "Zangezurda" printing house, 2023, 260 pages.
4. Huseynov A.M., Abdullayeva T. Modern methodology of teaching biology. Textbook, printing house of ADPU, 2012, 184 pages.
5. Babayeva. Z.Y. Concept of a modern course in teaching biology. VIII International Scientific-Practical Conference "International forum: Problems and scientific solutions" (September 6-8, 2021 Melbourne, Australia)
6. Babayeva. Z.Y. Prospects for the application of the STEAM method in teaching biology. I International Scientific and Practical Conference "Scientific Goals and Purposes in XXI Century", USA, 2021, <https://www.interconf.top/archive.html>
7. Babayeva. Z.Y. Condition of using innovations in teaching biology. Transylvanian Review journal, (ISSN 1221-1249). Tomson Reuters. 2016:Vol XXIV, No.06, p.346-353
8. Craig A. Mertler. The Challenges of Teaching Research Methods. Arizona State University. <https://us.sagepub.com/en-us/nam/the-challenges-of-teaching-research-methods>
9. M.A. Dyachkova, O.N. Tomyuk, "Innovations and Philosophical Education in a Modern University", Philosophy in the XXI century: challenges, values, prospects: Collection of articles. O. N. Tomyuk and A. V. Loginov, Eds. Ekaterinburg: Max-Info Publishing and Printing Enterprise, 2016, pp. 104-108.
10. Hua, M. (2022). Pathways to successful transformation of basic education amid educational crises: A case study of the experiments in educational reform by 271 Educa-SIEF, Vol.13, No.2, 2022 1857 Group. Science Insights Education Frontiers, 13(2):1899-1909. DOI: <https://doi.org/10.15354/sief.22.or076>
11. Polat, M. and Kontaş, H. (2018). Critical thinking dispositions of classroom teachers examination. Electronic Journal of Social Sciences, 17(65), 142-159.
12. Turkish Online Journal of Educational Technology 2016:1130-1148. Project: IDTdevelopment for excellence in Education. <https://www.researchgate.net/publication/327749431>
13. Sahin, F., & Sasmaz Oren, F. (2022). Laboratory as an instrument in improving the scientific reasoning skills of pre-service science teachers with different cognitive styles. Science Insights Education Frontiers, 13(2):1875-1897. DOI: <https://doi.org/10.15354/sief.22.or072>
14. UNESCO. (2021). Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. UNESCO. (2021-11-2). Available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707?3=null&queryId=28abb3be44fa-41c8-acc-004b75d2ad95>
15. https://scholar.google.com/citations?view_op=list_works&hl=tr&authuser=9&user=HAzd2BYAAAAJ

ЭВРИСТИЧЕСКОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ

Файзуллаева Н.С.

кандидат педагогических наук, доцент

Ташкентский государственный экономический университет

г. Ташкент Узбекистан

HEURISTIC LEARNING AS A MEANS OF DEVELOPMENT CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS

Fayzullaeva N.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Tashkent State University of Economics

Tashkent Republic of Uzbekistan

DOI: [10.5281/zenodo.7925239](https://doi.org/10.5281/zenodo.7925239)

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы проектирования и реализации целей, содержания, критериев оценивания, форм и методов обучения на занятиях эвристического типа.

Abstract

The article discusses the issues of designing and implementing goals, content, evaluation criteria, forms and methods of teaching in heuristic-type classes.

Ключевые слова: «эвристическое обучение», «креативное мышление», «специалист», «мотивация», «виды эвристического обучения».

Keywords: heuristic training, creative thinking, specialist, motivation, types of heuristic training.

Введение. Изменение социально-экономических условий в образовательном пространстве обусловило значительное повышение требований к уровню и качеству подготовки специалиста в вузе. Современный профессионал должен обладать такими качествами, как целеустремленность, деловитость, инициативность, самостоятельность, то есть быть конкурентоспособным на рынке труда. Вследствие этого в системе высшего образования стоит задача не просто обучить студентов тем или иным наукам, а научить их учиться и пополнять свои знания на протяжении всей жизни.

Методология исследования. Для выполнения этих требований необходимо в образовательном процессе вуза создавать условия для развития творческих способностей студентов. Как указывает ряд исследователей (Э. де Боно, Дж. Гилфорд, А. Маслоу и др.), эффективным средством развития творческого потенциала личности является эвристическое обучение в вузе.

Анализ научной литературы позволил выделить следующие противоречия в образовательном процессе:

- между государственным заказом на образование и недостаточной готовностью современных выпускников вузов решать нестандартные задачи, гибко реагировать в изменяющихся социально-экономических условиях;
- между объективной необходимостью развития творческих способностей студентов и направленностью некоторых педагогов на традиционные типы обучения, использующие преимущественно репродуктивные методы;

• между психологической готовностью педагогов реализовывать эвристическое обучение и недостаточным дидактическим и методическим обеспечением использования эвристических методов и приемов в учебном процессе вуза.

Эвристика – наука об открытии нового (от греч. *heurisko* - отыскиваю, нахожу, открываю). Она рассматривает принципиальные вопросы организации мыслительной деятельности в нестандартных ситуациях, то есть тогда, когда перед человеком стоит задача (проблема), решение которой он ранее не встречал.

Дидактическая эвристика - наука об обучении как открытии; это педагогическая теория, согласно которой образование строится на основе творческом развитии студентов и педагогов в процессе создания ими образовательных продуктов в изучаемых областях знаний и деятельности.

Под **эвристическим обучением** понимается обучение, целью которого является проектирование студентами собственного ориентира и содержания образования, а также процесса его исполнения и анализа.

Результаты и их обсуждение. Эвристика зародилась и долгое время развивалась в недрах философии. Разнообразные исследования ученые древности вели в областях математики, физики, механики и других отраслях знания, одновременно пытались ответить на вопросы: как проводить исследования, чтобы они приводили к открытию новых закономерностей? Как правильно решать возникающие проблемы? Как организовать свою мыслительную деятельность, чтобы она протекала целенаправленно? Подобные вопросы не получали однозначного ответа, но постепенно их проработка

обретала более глубокий, объективный и практический характер. Эти качественные процессы мышления называли эвристическими.

Термин «эвристика» вошёл в III в. н. э. древнегреческий математик Папп Александрийский, который обобщил труды античных математиков. Методы, отличные от чисто логических, Папп объединил под условным названием «эвристика». Его трактат «Искусство решать задачи» можно считать первым методическим пособием, показывающим, какие приёмы следует использовать, если задачу нельзя решить с помощью математических и логических способов.

Прообразом эвристического обучения является метод Сократа, который вместе с собеседником путем особых вопросов и рассуждений приходил к рождению знаний. В период нового времени эвристику возрождали такие ученые как английский ученый Ф. Бэкон (1561—1626), который предложил индукцию в качестве основного метода решения творческих задач. Немецкий философ и математик Г.В. Лейбниц (1646—1716) разработал логику инженерного творчества, которая основывалась на разделении всех понятий на элементарные ячейки, образующие «азбуку» человеческих мыслей, и затем, собирая эти элементы, представлялось возможным составлять бесконечное число решений. Немецкий философ Х. Вольф (1679—1754) и чешский математик Б. Больцано (1781—1848) разработали методы и приемы эвристического обучения.

Длительная история становления эвристического обучения свидетельствует о значимости развития творческих способностей личности, сформированность которых востребована на протяжении всей человеческой истории. Эвристические методы и приемы являются актуальными и в настоящее время и требуют обоснования дополнительных условий для их применения с учетом современной образовательной ситуации.

Творческий, продуктивный процесс в любой области деятельности - это сложный процесс, содержащий множество составляющих, даже круг которых в настоящее время трудно очертить полностью.

В ходе педагогического эксперимента, проведенного нами в условиях квалификационной практики результаты показывают, что 80% педагогов не применяют эвристические методы обучения; 40% педагогов не в полной мере знают, как реализовывать эвристическое обучение; 20% педагогов не считают целесообразным применение методов эвристического обучения. Педагоги также отмечали, что на реализацию эвристического обучения требуется дополнительное время, которое в рамках учебной программы может быть выделено только в ущерб другим изучаемым темам. При этом существуют не достаточное количество учебно-методических разработок по проблемам эвристического обучения.

Анализ исследования.

В ходе педагогического эксперимента по реализации эвристического обучения (в рамках

научно-исследовательской работы кафедры Инновационное образование «Развитие коммуникативных компетентностей студентов университета посредством реализации форм и методов эвристического обучения») оценивалась образовательная продукция студентов на занятиях, а именно результаты выполненных ими эвристических заданий, изменения в уровне сформированности эвристических качеств личности студента (образовательный продукт), а также коммуникативный продукт студента - его умения ставить вопрос в учебном познании, отстаивать свою точку зрения, доказывать и опровергать утверждения, организовывать дискуссии и вести диалог

В процессе эксперимента на занятиях экономического цикла нами использовались следующие эвристические методики и приемы: ассоциативная теория, инсайт, мозговой штурм, инверсия, аналогия. В результате их применения студенты создавали собственные образовательные продукты (идеи, схемы, таблицы, модели, решения). Эти образовательные продукты являются выражением творческой деятельности студента, так как при этом студент создавал субъективно новый продукт ранее неизвестным ему способом.

Инсайт (от англ. Insight— проникновение в суть, озарение, внезапная догадка) — это метод погружения, суть которого состоит в том, что решение осуществляется как преобразование первоначального вопроса и принцип решения возникает «вдруг» или «внезапно». Успех этого метода во много зависит от подачи условий задачи.

Метод эвристических вопросов - для того чтобы найти сведения о каком-либо событии или объекте задаются следующие семь ключевых вопросов: Кто? Что? Зачем? Где? Чем? Как? Когда? Парные сочетания вопросов порождают новый вопрос, например: Как-Когда? Ответы на данные вопросы и их всевозможные сочетания порождают необычные идеи и решения относительно исследуемого объекта. Данный метод прекрасно действует для отработки структуры разных типов вопросов и закрепления вопросительных слов.

Ассоциативная теория базируется на следующих положениях: обучение основывается на чувственном познании; необходимым условием организации обучения выступает включение обучающегося в практику, упражнение, посредством которых у обучающегося возникают ассоциации как средство решения задачи. Данный метод может быть эффективно использован на уроках экономики, при решении межпредметных задач.

В эвристическом обучении студент на первом этапе конструирует знания в исследуемой области реальности. Для этого ему предлагается реальный значимый объект (социальное явление, историческое событие, материал для конструирования и т.п.), но не готовые знания о нем. Полученный студентом продукт деятельности (гипотеза, сочинение, модель и т.п.) затем с помощью педагога сопоставляется с известными достижениями в соответствующей области. В результате студент переосмысливает, достраивает свой результат.

При осуществлении студентом эвристической образовательной деятельности проявляются соответствующие качества личности:

1) когнитивные (познавательные) - умение познавать окружающий мир, задавать вопросы, отыскивать причины явлений, обозначать своё понимание или непонимание вопроса и др.;

2) креативные (-) –фантазия, гибкость ума, чуткость к противоречиям; свобода мыслей и чувств, движений; наличие своего мнения и др.;

3) организационно-деятельностные - способность осознания целей учебной деятельности и умение их пояснить; умение поставить цель и организовать её достижение; способность к нормотворчеству; рефлексивное мышление и др.

Эксперимент показал, что использование элементов эвристического обучения в течение учебного года позволило выявить прирост когнитивных (47 %), креативных (37 %), деятельностных (33 %) качеств личности студента. Так, систематическое - в течение семестра - выполнение эвристических заданий позволило: повысить степень творческой самореализации студентов (68 %); отбросить страх перед высказыванием своей точки зрения (86 %); научиться признавать важность чужого мнения (47 %); лучше узнавать одноклассников, самих себя (57 %); повысить мотивацию к изучению темы в дополнительное время, читать литературу не только по одному предмету (27 %). Данные результаты свидетельствуют об эффективности технологии эвристического обучения в адаптации студента в насыщенном информацией учебном процессе.

Нами было проведено тестирование студентов с целью выявления у них уровня развитости креативных способностей, после проведения экспериментальной работы. Результаты наблюдения показывают, что на треть возросло количество предлагаемых студентами разнообразных вариантов решения задач.

Методика эвристического обучения имеет свои особенности. Традиционно содержание образования передаётся студенту в виде учебного материала с целью его усвоения. В эвристическом обучении учебный материал играет роль среды, которая используется для другой цели - создания студентом собственного содержания образования в виде его личных продуктов творчества.

Отличие эвристического обучения от традиционного состоит также в изменении соотношения между знанием и незнанием. Цель традиционного обучения - перевод незнания в знание: педагог "даёт знания", а студенты их "получают". В эвристическом обучении педагог вместе со студентами наоборот, увеличивают количество своего незнания. Это незнание понимается как рефлексивно зафиксированная в ходе обучения проблематика, важнейший элемент содержания образования, а не отсутствие его.

Ключевой технологический элемент обучения - эвристическая образовательная ситуация - ситуация активизирующего незнания, целью которой является создание студентами личного образовательного продукта (идей, проблемы, гипотезы, модели,

схемы, текста). Получаемый в каждом случае образовательный результат непредсказуем; педагог разрабатывает проблемную ситуацию, задаёт технологию деятельности, сопровождает образовательное движение студентов, но не определяет заранее конкретные образовательные результаты, которые должны быть получены.

Методика эвристического обучения основывается на открытых заданиях, которые не имеют однозначных "правильных" ответов. Практически любой элемент изучаемой темы может быть выражен в форме открытого задания, например: предложите версию происхождения денег, объясните графическую форму цифр, сочините пословицу на заданную тему, сформулируйте экономическое правило, составьте сборник своих задач, установите происхождение объекта, исследуйте явление и т.п. Получаемые студентами результаты оказываются индивидуальными, многообразными и различны по степени творческого самовыражения.

Лишь после того, как студент создаст собственные понимания, версии и другие начальные продукты познания, ему предлагается ознакомиться с достижениями человечества по данным проблемам. И даже здесь студент не просто усваивает готовые знания, а сопоставляет их с результатами своего опыта, продолжая образовательную деятельность в диалоге с различными позициями, авторами которых являются другие ученые.

Практические занятия помимо кредитно-рейтинговой системы предусматривают ориентацию учебного процесса, построенную с учётом деятельностного подхода, педагогики сотрудничества с опорой на вовлечённость обучаемых в активную творческую работу. Однако применение эвристики в обучении не исключает и традиционную систему обучения. Соотношение традиционного и эвристического может быть различным. На начальных этапах обучения больше доля репродуктивных заданий, на следующих этапах на первый план всё больше выступают эвристические методы.

В учебном процессе применяется система эвристических форм занятий, среди которых: занятия целеполагания, эвристические беседы, занятия по проектированию практических задач, конструирования понятий, изобретательства, межпредметные занятия, деловые игры, эвристические лекции и семинары, конференции, защиты творческих работ, рефлексивные занятия.

Концентрированным выражением креативных форм обучения являются эвристические погружения, научные и творческие недели, эвристические олимпиады и проекты, работа в малых группах.

Педагогическим инструментарием педагога служат эвристические методы обучения: методы эмпатии, гипотез, взаимного обучения и самооценки, конструирования понятий, прогнозирования, "мозгового штурма" и др.

Необходимый метод обучения в эвристическом образовании - рефлексия, т.е. осознание способов деятельности, обнаружение её смысловых особенностей, выявление образовательных интересов студента или педагога. Формы образовательной

рефлексии - устное обсуждение, письменное анкетирование, графическое изображение учеником изменений своего интереса, личной активности, глубины познания, продуктивности, самореализации и др.

Выводы.

Творчество - всегда выход за рамки, изменение существующих знаний, пониманий, норм, создание нового содержания, не включённого предварительно в программу усвоения.

Таким образом, одна из основных задач образования - не учить студента, а учить его учиться, создавать условия для его самореализации, индивидуализировать процесс обучения.

Одной из главных проблем, которая возникла в ходе проведения данного эксперимента стала проблема неподготовленности студентов к данному методу, не готовность обучающихся брать ответственность за результат работы. Также возникла сложность в выборе занятий на которых было возможно использовать эвристический метод.

Исходя из данной информации можно сделать следующие выводы:

1. Сегодня важно сместить акцент в образовании с привычного пассивного получения информации обучающимся на выявление, раскрытие и реализацию его потенциала, наполнение объектов окружающего мира собственными смыслами, целями, содержанием.

2. В эвристическом обучении контролю подлжит не столько степень усвоения готовых знаний, сколько творческое отклонение от них. Основной критерий оценки – личностный рост студента, сравнение его с самим собой за определенный период обучения.

3. Студент сможет продвигаться по индивидуальной траектории во всех образовательных областях в том случае, если ему будут предоставлены возможности: определять индивидуальный смысл изучения учебных дисциплин, ставить собственные цели в изучении конкретной темы или раздела, выбирать оптимальные формы и темпы обучения,

применять способы учения, которые наиболее соответствуют его индивидуальным особенностям, осуществлять рефлексию собственной образовательной деятельности.

4. Для реализации принципа эвристического обучения – выявить, раскрыть и реализовать потенциал личности - необходимо сделать ставку на творческую самореализацию студента, индивидуализацию процесса его образования посредством предоставления возможности ставить цели в учебном процессе, выбирать необходимые формы и методы, осуществлять рефлексию собственной образовательной деятельности, т.е. на инновационные, эвристические технологии в образовательном процессе.

5. Вместе с тем необходимо подчеркнуть, что использование данных технологий влечёт увеличение объёма работы и преподавателя, и студента при подготовке к занятиям и их проведении, поскольку требует нестандартного подхода при разработке открытых заданий и проектировании эвристических занятий, а также при их выполнении.

Список литературы

1. Андреев, В. И. Педагогическая эвристика для творческого саморазвития - Казань: Центр инновационных технологий, 2015. - 288 с.

2. Качалов А.В. Педагогическая эвристика как средство формирования творческой самостоятельности студентов // Международный журнал экспериментального образования. – 2017. – № 4-2. – С. 181-183; URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11497>

3. Король А.Д. Технология эвристического обучения в высшей школе. Теория и практика. Минск. «Высшая школа» 2020.

4. Никифорова Ж.А. Эвристические методы обучения иностранному языку. American Scientific Journal № (46) / 2021 18-20 стр.

5. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика: Теория и технология креативного обучения. - М.: Изд-во МГУ, 2003. - 416 с

PHILOSOPHY

STATUL ȘI RELIGIA THE STATE AND RELIGION

Jelescu P.,

dr. hab., prof. univ.,

UPS „Ion Creangă” din Chișinău

Jelescu P.

PhD, university professor,

UPS "Ion Creangă" from Chisinau

Orcid id: <https://orcid.org/0000-0002-3535-0524>

DOI: [10.5281/zenodo.7925255](https://doi.org/10.5281/zenodo.7925255)

Rezumat

În timpul prăbușirii URSS, subsemnatul a avut fericita ocazie să participe la Conferința Internațională a reprezentanților religiilor din întreaga lume, organizată de celebrul scriitor moldovean Ion Druță în Palatul Republicii din Chișinău, la care s-a pus problema semnificației și predării religiei în școală. Esența acestui articol îl constituie modul în care reprezentanții diferitelor confesii religioase din diferite țări ale lumii au răspuns la această întrebare și care este starea de lucruri la etapa actuală în contextul războiului din Ucraina și a situației din Republica Moldova. Scopul lui este de a expune planurile imperiale ale așa-zisei operațiuni a lui Putin și de deznaționalizare a ucrainenilor, precum și încercările indirecte de a răsturna guvernul și conducerea legitimă a Republicii Moldova.

Cuvinte-cheie: stat, religie, școală, patriarhul Kiril, Mitropolia Moldovei, slujire.

În anul 1997/1998, activând la Facultatea de Pedagogie a UPS „Ion Creangă”, am avut fericita ocazie să asist la Conferința reprezentanților confesiunilor (religiilor) din lume, organizată de marele Ion Druță în Palatul Republicii din Chișinău. Rusia a fost reprezentată atunci de Кирил. În pauză, de rând cu jurnaliștii, am adresat și eu o întrebare acestor reprezentanți: *Cum credeți, trebuie introdusă ora de religie în școală sau nu?* Deodată a sărit cu răspunsul Кирил și cu o voce tare a început a glăsuși: *Да, православную, причём, на русском языке / în traducere din limba rusă „Da, ortodoxă, ba mai mult, în limba rusă”*. La ce reprezentantul uneia dintre religii din SUA a intervenit liniștit: *La noi există deja o mare experiență în acest domeniu. La ora de religie fiecare elev merge în clasă în care se predă religia corespunzătoare și, astfel, nu apar conflicte între confesiuni*. S-a lăsat o liniște, după care Кирил „a înghițit gălușca”.

Cu ajutorul părintelui Iurie Ioniță, care predica la acel timp la Biserica *Sf Petru și Pavel* din Chișinău, cu decizia comună a conducerii Facultății am introdus pentru prima dată în Planul de studii, apoi în Programă și, în sfârșit, în Orar lecția „ora de religie” la Facultatea de Pedagogie a UPS „Ion Creangă”. A fost cât a fost. Ulterior însă au scos-o cei de la putere.

De ce am decis să introducem predarea și studierea religiei? Deoarece am observat că copiii, elevii, studenții care cred în Domnul sunt organizați, cumpătați, înțeleghători, străduitori, modești, învață bine etc. Aceasta am simțit-o și personal. Bunăoară, mama m-a învățat rugăciunea „*Tatăl Nostru*” de la vârsta preșcolară și am spus-o, o spun și o voi spune toată viața. De ce? Deoarece mă ajută foarte mult. Din punct de vedere psihologic, mă ajută să mă relaxez, să mă simt echilibrat, liniștit, calm, să mă concentrez etc. Rugăciunea eu o spun dimineața, înainte de lucru, seara, înainte de culcare. Iar cruce îmi fac permanent pe parcursul zilei: când spun rugăciunea *Tatăl Nostru*, când ies din casă, când întâlnesc în cale o răstignire, o biserică, când văd sau aud despre o nenorocire etc. Pe timpul lui Stalin îmi

faceam cruce cu limba în gură sau cu mâna în buzunar. Așa m-a învățat mama. De ce? Ca să mă protejez. Așa am procedat pe timpul socialiștilor și comuniștilor. Așa procedez și acum. Eu nu am fost, nu sunt și nu voi fi membru al vreunui partid politic. Acestea sunt convingerile mele. Cu toate că și ei, trebuie de spus, apelează la Dumnezeu, făcându-și uneori cruce, spunând „Doamne ferește”/„Боже упаси” (când îi amenință un accident, un pericol neașteptat etc.; dar, cred eu, mai bine să nu ne punem mintea cu ei. Dumnezeu cu ei. Vă dați seama, bunăoară, la ce a ajuns V. Voronin ca să susțină, vocifereze, precum că primul comunist (sic!) a fost Iisus Hristos [1].

Din punct de vedere științific, în psihologie, psihiatrie, neurologie există multiple metode, tehnici, procedee de relaxare sufletească, de liniștire, calmare, tratament, atât laice, cât și duhovnicești. И.П. Павлов, de pildă, Laureat al premiului Nobel, deși foarte controversat, era în același timp un adevărat creștin, credincios. El scria: „Разрушать веру в Бога, не заменив её ничем, нельзя / în traducere din limba rusă „Este nepermis să distrugi credința în Dumnezeu fără a o înlocui cu altceva” [2]. La ce încercă, de exemplu, azi, în condițiile *războiului din Ucraina*, aplicarea acestor metode, tehnici, procedee? Mai mult decât atât, uitați-vă cât de actuale și providențiale sunt cuvintele marelui savant despre Rusia: „Мы жили и живём под неослабевающим режимом террора и насилия”; „Я всего более вижу сходства нашей жизни с жизнью древних азиатских деспотий. Пощадите же родину и нас”; „Введён в Устав Академии [наук] параграф, что вся работа должна вестись на платформе Маркса и Энгельса”— разве это не величайшее насилие над научной мыслью? Чем это отличается от средневековой инквизиции? ”; „Вы напрасно верите в мировую революцию. Вы сеете по культурному миру не революцию, а с огромным успехом фашизм. До Вашей революции фашизма не было...мне тяжело не от того, что мировой фашизм

попридержит на известный срок темп естественного человеческого прогресса, а от того, что делается у нас, и что, по моему мнению, грозит серьезной опасностью моей Родине”; ș. a. m. d. Ei, cum să nu luăm în calcul aceste gânduri extraordinare ale marelui savant cu renume mondial? Renumita revistă *Наука и жизнь* în articolul „И.П. Павлов и его учение” scria: „Бесспорной заслугой гениального физиолога Павлова перед человечеством всегда будет то, что он с трибуны мирового конгресса поднял голос протеста против войны и фашизма. Этот протест встретил широкий отклик среди выдающихся ученых всего мира, делегатов XV Международного конгресса физиологов в Ленинграде” [3].

Nu demult, în declarația halucinantă făcută la Adunarea Eparhială a preoților din Moscova de către patriarhul Kiril al Rusiei spunea „Republica Moldova, la fel ca Ucraina, face parte din „lumea rusă” și este ținta Occidentului, care ar fi declanșat războiul din Ucraina”, transmite TVR Moldova [4]. Vă dați seama la ce a ajuns acest Гундяев!? Acum câteva zile, a ținut un discurs în fața preoților din Moscova în care a reconfirmat sprijinul bisericii ruse pentru militarii lui Putin care luptă în Ucraina. El a dat de înțeles că ucrainenii și rușii sunt același popor, declarând că nu Rusia a început războiul, ci, de fapt, s-a văzut nevoită să se implice pentru a apăra așa-numita „lume rusă”, din care ar face parte statele fostei URSS, inclusiv Republica Moldova. „Cei care au deschis focul asupra populației din Ucraina, a afirmat el, au căutat și caută în continuare să-l răspândească în toate țările din „lumea rusă”, pe tot teritoriul canonic al bisericii noastre: asupra Rusiei, Belarusului, statelor baltice, asupra Republicii Moldova, a țărilor Transcaucaziene și a celor din Asia Centrală” [ibidem]. Contrar **Decalogului**, porunca 6 „Nu ucide” (ІН 20,13), acest Гундяев „le-a cerut preoților să aibă o opinie comună cu cea a Bisericii Ortodoxe Ruse despre războiul din Ucraina”. „Dacă cineva dintre enoriași vă va ruga să vă dați cu părerea despre situația actuală, să nu uitați că preotul e chemat întâi de toate să fie vocea bisericii. Dacă pe alocuri nu e convins că exprimă poziția bisericii, mai bine e să nu vorbească deloc, să se abțină”, îi „povățuiește” el pe slujitorii bisericii. Ei, cum să nu-i replici acestui hun:

Товарищ Гундяев,
вы – не гунн, а лгун:
не давайте Путину советы
уничтожить Христианские Заветы!

Între timp, mitropolitul Chișinăului și al Întregii Moldove Vladimir, care se subordonează canonic Patriarhiei de la Moscova, a participat la ședința comună a Consiliului Suprem al Bisericii Ortodoxe Ruse. Apoi a fost prezent la ultima adunare din acest an a Sinodului

Bisericii Ortodoxe Ruse, ce s-a desfășurat la reședința patriarhală din Moscova. Solicitați de TVR Moldova, reprezentanții Mitropoliei Moldovei au spus că nu susțin declarațiile patriarhului Kiril, iar cât despre vizita mitropolitului Vladimir la Moscova, ei afirmă că este o **obligatie** (sic!) a bisericii pe care o reprezintă de a participa la ședințele Sfântului Sinod de la Moscova. Mă întreb: **oare cât va mai dura această „obligatie sfântă” a mitropolitului Chișinăului și al Întregii Moldove Vladimir/Cantarean la ședințele „Sfântului Sinod” din țara ucigașă**, în care capul bisericii ruse a spus anterior că rușii nu ar trebui să se teamă de moarte, iar dacă vor muri pentru țara lor, vor fi lângă Dumnezeu, în viață veșnică, încurajându-i să se înroleze în armată pentru a lupta în Ucraina, chiar și cu prețul vieții, pentru a le fi iertate păcatele? Cât? Căci, după cum știm, țara care ne apără acum de pericolul invaziei Ruse în RM e Ucraina, țară în care Biserica Ortodoxă Ucraineană și-a anunțat oficial independența față de Patriarhia Moscovei [5]. În același timp, Patriarhul Daniel al României cere RM retrocedarea imobilelor confiscate de comuniști [6], iar conform ultimelor știri, la moment, noi suntem apărați de UE, România, Blocul NATO și SUA [7]. Consider că a sosit momentul ca statul nostru să-și spună cuvântul privind legislația RM cu referire la corelația religie-stat și stat-religie.

Referințe

1. Blasfemia lui Vladimir Voronin: Iisus Hristos a fost primul comunist. Wikipedia. [online]. [citat 18/03/2023]. Link: Blasfemia lui Vladimir Voronin: Iisus Hristos a fost primul comunist (amosnews.ro)
2. Павлов, Иван Петрович. Wikipedia. [online]. [citat 18/03/2023]. Link: Павлов, Иван Петрович — Википедия (wikipedia.org)
3. Проф. Х. С. Коштоянц. И.П. Павлов и его учение. Wikipedia. [online]. [citat 18/03/2023]. Link: <https://www.nkj.ru/archive/articles/31937/>
4. Patriarhul Kiril al Rusiei, declarații halucinate la adresa Republicii Moldova. Wikipedia. [online]. [citat 18/03/2023]. Link: (amosnews.ro <https://tvrmdova.md/.../patriarhul-kiril-al-rusiei...>)
5. Biserica Ortodoxă Ucraineană. [online]. [citat 18/03/2023]. Link: Biserica Ortodoxă Ucraineană și-a anunțat oficial independența față de Patriarhia Moscovei - Portalul "Moldova Ortodoxă" | Portalul "Moldova Ortodoxă"
6. Patriarhul Daniel. [online]. [citat 18/03/2023]. Link: Patriarhul Daniel cere Republicii Moldova retrocedarea imobilelor confiscate de comuniști Mitropoliei Basarabiei (europalibera.org)
7. TVR Moldova. [online]. [citat 18/03/2023]. Link: TVR MOLDOVA

SOCIAL COMMUNICATION STUDIES

ВИДОВИЙ ДІАПАЗОН ДРУКОВАНИХ НАУКОВИХ КАТАЛОГІВ КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКІВ

Бондар М.

*Викладач кафедри інформаційних технологій,
Київського національного університету культури і мистецтв (Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-6092-8236*

THE TYPE RANGE OF PRINTED SCIENTIFIC CATALOGS OF CYRILLIC OLD PRINTS

Bondar M.

*Lecturer at the Department of Information Technologies,
Kyiv National University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-6092-8236
DOI: [10.5281/zenodo.7925270](https://doi.org/10.5281/zenodo.7925270)*

Анотація

У статті розглянуто видовий діапазон каталогів стародрукованих кирилических видань з метою їх класифікації та систематизації. Друковані наукові каталоги в залежності від їх наповнення суттєво відрізняються повнотою описів видань й примірників, супровідними дослідженнями й додатками. Проаналізовано усі створені до сьогодні каталоги, проте проілюстровано види каталогів прикладами здебільшого українських публікацій. Переважно це бібліографічні видання, опубліковані впродовж останніх 60 років. Встановлено, що кирилическі стародруковані пам'ятки описані у складі зведених каталогів, організованих за географічним охопленням, як наприклад, репертуар українських видань Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні», а також хронологічних вибірок XV–XVI ст. Переважають серед каталогів бібліографічні описи збірок окремих бібліотек, музеїв, архівів. Іноді в межах каталогу об'єднано за певними ознаками – тематичними групами або видами текстів, хронологічними або географічними рамками, маргіналіями, видавництвами. В поле зору бібліографів потрапляють й приватні книжкові колекції. На часі й синтетичні праці, що включають бібліографічний опис стародруків разом із їхнім дослідженням та іншими додатковими компонентами.

Abstract

The article examines the range of catalogs types of old printed Cyrillic editions with the aim of their classification and systematization. Printed scientific catalogs, depending on their content, differ significantly in the completeness of the descriptions of publications and copies, accompanying studies and appendices. All catalogs created to date are analyzed, but the types of catalogs are illustrated with examples of mostly Ukrainian publications. These are mainly bibliographic publications published in the last 60 years. It was found out that the Cyrillic old printed monuments are described in consolidated catalogs organized by geographical coverage, such as the repertoire of Ukrainian publications by Ya. P. Zapaska and Ya. D. Isaievych "Monuments of Book Art: Catalog of Old Prints Published in Ukraine", as well as chronological samples of the 15th–16th centuries. Bibliographic descriptions of the collections of individual libraries, museums, and archives prevail among the catalogs. Sometimes within the catalog they are combined according to certain features - thematic groups or types of texts, chronological or geographical frameworks, marginalia, publishers. Private book collections also come into view of bibliographers. Synthetic works, including a bibliographic description of old prints along with their research and other additional components, are also on time.

Ключові слова: кирилическі стародруки, каталоги кирилических видань, види каталогів кирилических стародруків.

Keywords: Cyrillic old prints, catalogs of Cyrillic editions, types of catalogs of Cyrillic old prints.

Вступ. Давня українська рукописна та друкована книжкова спадщина представлена переважно у вигляді видань кирилического друку. Запорукою системного наукового дослідження рукописних і стародрукованих пам'яток є їхня наукова каталогізація. Основним видом їхнього науково-бібліографічного обліку є друковані каталоги. За видовими параметрами каталоги поділяються на зведені, що охоплюють певні масиви видань за географічною, хронологічною або шрифтовою ознаками, та на каталоги окремих збірок, певних друкарень. Друко-

вані наукові каталоги можуть відрізнятися повнотою описів як видань, так і примірників. На часі й синтетичні праці, що включають бібліографічний опис стародруків разом із їхнім дослідженням та іншими додатковими компонентами. Популярним є суміщення бібліографічних описів кирилических стародруків з альбомами ілюстрацій та інших елементів художнього оформлення. Іноді описані видання групуються за певною ознакою – наприклад, за тематичними групами або видами текстів, спеціальними видами мистецьких оправ. Набуває популярності наукова каталогізація раритетних видань з

приватних збірок. Іноді каталоги та бібліографічні списки можуть виконувати допоміжну науково-бібліографічну функцію, виступаючи додатками до досліджень.

Мета дослідження – проаналізувати каталоги кирилических стародруків, для їх видової класифікації та систематизації.

Виклад основного матеріалу. Кирилическі стародруки активно описуються в інших країнах, де саме вони складали основу друкованого репертуару, проте ступінь розвитку наукової каталогізації стародруків в Україні дозволяє проілюструвати видовий діапазон переважно українськими публікаціями, лише в окремих випадках включаючи інформацію про зведені каталоги або бібліографічні джерела з описом видань українських друкарень. Хронологічно йдеться про наукові каталоги, що були опубліковані починаючи з 70-80 рр. XX ст., завершуючи тими, що вийшли друком в останні роки.

Серед зведених у першу чергу варто вказати видання «Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні», укладачі Я. П. Запаско та Я. Д. Ісаєвич, опубліковане впродовж 1981–1984 рр. двома книгами у трьох випусках, що стало найважливішим досягненням каталогізації українських стародрукованих пам'яток. [15] Цей каталог був задуманий і реалізований як національна бібліографія давньої української книги. Тому до його складу увійшли усі видання, надруковані в окреслений хронологічний період на території України в її сучасних державних кордонах кирилическим, латинським та гражданським шрифтами.

Каталог Я. П. Запаски та Я. Д. Ісаєвича організований за хронологічним принципом, у межах року видання розміщені за алфавітом. [15] Усього каталог містить описи 4137 стародрукованих пам'яток кирилического, гражданського та латинського друку, половину яких складають видання кирилического шрифту. Укладачам вдалося напрацювати лаконічну, змістовну та ємку форму бібліографічного опису. Каталог містить велику кількість ілюстрацій, що суттєво доповнюють і розширюють бібліографічні відомості зображеннями титульних аркушів або аркушів із вихідними відомостями, з елементами ілюстративного оформлення тощо. Попри те, що за час від створення каталогу накопичилася велика кількість доповнень та уточнень уміщених тут описів, він до цього часу не втратив науково-бібліографічної актуальності.

Яскравими зразками зведених ресурсів бібліографії давньої стародрукованої кирилическої книжності, сформованих за хронологічним принципом, є каталоги О. О. Гусевої та Є. Л. Немировського. [8] Попередньо проект був започаткований серією коротких бібліографічних покажчиків, пов'язаних із проектом укладання в СРСР зведеного каталогу видань кирилического та глаголического шрифтів в серії видань «В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов». У першому випуску серії 1976 р. вміщено «Предварительный список старопечатных изданий кирилловского шрифта XV –

первой половины XVI в.», що складався із 78 позицій видань. Оскільки мета поданого списку полягала у фіксації конкретних примірників видань цього періоду у якнайбільшій кількості збірок світу, бібліографічні описи носили короткий інформативний характер. Зазначався автор, назва, місце видання, друкарня, рік видання та формат, далі міста, у збірках яких зберігалися стародруки, в алфавітному порядку, із зазначенням збірки, кількості примірників в її складі, а, здебільшого, і конкретними шифрами зберігання стародруків. Такий саме принцип організації бібліографічної інформації буде застосований і до інших списків видань, опублікованих у наступних випусках серії. У випуску 4 було вміщено «Предварительный список старопечатных изданий кириллического шрифта второй половины XVI века» Укладений каталог також Ю. А. Лабинцевим. [9] Список фіксує 165 коротких описів видань, складений за тою ж схемою коротких описів, що і попередній, вміщений у першому випуску. Додано покажчик заголовків та авторів. У наступному випуску серії 1982 р. вміщено попередній список видань першої чверті XVII ст. Він складається із 140 позицій короткого фіксуючого характеру, укладений Ю. А. Лабинцевим.

Із 1996 р. розпочав виходити друком окремими випусками зведений каталог кирилических першодруків XV – першої половини XVI ст. під назвою «Gesamtkatalog der Frühdrucke in kirillischer Schrift», укладений Є. Л. Немировським. [45] Загалом вийшло шість томів цього видання, надрукованих у Баден-Бадені впродовж 1996–2003 р. Перший том присвячений кирилическим інкунабулам, тобто виданням Ш. Фіоля у Кракові та Макарія в Цетиньє. Наступні томи охоплюють друки Макарія у Валахії та Д. Русконі у Венеції, празькі видання Ф. Скорини, видання Б. Гораджанина у Горажді та Венеції та Б. Вуковича у Венеції, видання Франциска Скорини у Вільнюсі, а також видання видання Б. Вуковича у Венеції.

У 2003 р. вийшов друком зведений каталог кирилических видань другої половини XVI ст., підготовлений О. О. Гусевою. [13] Серед його особливостей – велика кількість параметрів опису видань та уніфікація їх подачі. Вдалою є форма опису стародруків, серед формальних ознак бібліографічного опису укладачка окрім традиційних елементів виділяє й велику кількість факультативних. Кожен із описів містить значну бібліографію, а також вказану кількість введених у науковий обіг примірників. До кожного із описаних у каталозі видань додано й автентичне факсимільне відтворення певної кількості його аркушів. Переважно це фото з вихідними відомостями, початкові аркуші тексту, присвяти, передмови, післямови, привілеї. За схожим принципом широкого опису видань, фіксації місць їх зберігання, максимально детальної бібліографії побудовано й три хронологічні випуски каталогів Є. Л. Немировського, опубліковані впродовж 2009–2012 рр. [35]

Найпопулярнішим видом наукових каталогів є каталоги окремих збірок бібліотек та музеїв. У різний час було укладено наукові описи кирилических

стародруків найбільших українських книгозбірень – Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (Державної публічної бібліотеки УРСР, Центральної наукової бібліотеки АН УРСР) [36; 6], Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого (Національної парламентської бібліотеки) [41], Національної історичної бібліотеки України [10], Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника. Також до укладання каталогів кирилических стародруків включалися й фахівці-музейники, було підготовлено описи книг з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [30, 44], Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського [38], Дніпровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького (Дніпропетровського історичного музею) (Абросимова, 1988) [1], Музею книги і друкарства України (Державного музею книги і друкарства УРСР) [12] та ін. Якщо в одних каталогах детально описано особливості видань і примірників, наприклад, з описами книг з фондів Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Чернігівського історичного музею, то в інших зафіксовано лише видання без зазначення особливостей конкретних екземплярів.

У випадку з фондами великих збірок стародруків пам'яток укладачі каталогів опиняються перед вибором – підготовувати один каталог з мінімальною кількістю й обсягом позицій опису, або ж розділити його на окремі випуски, що дає можливість розширити, сформовані за хронологічним, видавничим або тематичним принципами. До таких каталогів варто віднести низку бібліографічних публікацій фахівців Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, збірка кирилических стародруків якої є однією із найбільших та репрезентативніших в Україні. Первістком серед цих видань став каталог видань І. Федорова, укладений Я. Д. Ісаєвичем та В. Я. Фрис, що вийшов друком 1993 р. [23] Наступні тематичні випуски каталогу були присвячені виданням друкарень Острога, Дермані, Стрятина, Крилоса, Угорець, Рохманова [24], виданням друкарень Львова, виданням друкарні Львівського Успенського братства 1591–1644 р. [25].

Хронологічний принцип покладено в основу формування каталогу найдавніших кирилических видань, що зберігаються у фондах Одеської національної наукової бібліотеки (Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького), який охопив видання XV – першої половини XVI ст., укладач В. Н. Райко. [39] Поряд із бібліографічними описами вміщено невеликі ілюстрації із зображеннями аркушів відповідного видання. До особливостей цього каталогу належить зазначення не тільки поаркушного розміщення ілюстрацій та орнаментального оформлення, а й ініціальних літер, розташованих в алфавітному порядку в структурі опису. Крім потекстових ілюстрацій видання містить великий ілюстративний додаток із гравюрами, заставками, ініціалами, виливними прикрасами описаних видань.

Каталоги можуть охоплювати не одну, а кілька збірок, об'єднаних територіально, походженням,

місцем видання, тематикою. Серед них бібліографічні джерела, що відображають львівські збірки [32].

До регіональних бібліографій можна віднести каталог кирилических видань 1600–1825 рр. в установах Волині [28]. Він містить опис 193 видань з фондів Волинського краєзнавчого музею, Володимир-Волинського музею, Луцького історико-культурного заповідника, Любомльського краєзнавчого, Маневського та Торчинського музеїв. У 2015 р. каталог було перевидано з суттєвими доповненнями в зв'язку із суттєвим збільшенням обсягу збірок, в ньому вже описано 403 примірники видань [29].

Поширеним є спосіб формування каталогів певних збірок за географічним принципом. У публікації 1970 р. Я. Д. Ісаєвича описано львівські видання XVI–XVIII ст. [19] За видавничим принципом побудовано й «Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. із колекції Музею книги і друкарства України», укладачі В. Г. Бочковська, Л. В. Хауха, В. А. Адамович, виданий у 2008 р. [7] Тут описано 56 примірників почаївських та 7 примірників унівських видань з фондів музею. У виданні опубліковано зображення титульних аркушів, гравюр та ілюстративних прикрас почаївських та унівських видань. З робіт ранішого періоду варто зазначити каталог видань Чернігівської друкарні 1959 р., укладач Т. М. Каменєва [21], а також Острозької та пересувних українських друкарень першої половини XVII ст. 1972 р., укладач Т. О. Бикова. [3]

Можна навести приклади ще декількох локальних каталогів, що описують видання однієї друкарні чи одного видавця, які через невеликий обсяг описаних тут примірників можуть містити детальні їх описи, зазначення їх особливостей тощо. Наприклад, 1991 р. опубліковано каталог видань Ф. Скорици із зібрання Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, укладач описів І. О. Ціборовська-Римарович, що включає описи 9 примірників окремих видань Біблії Ф. Скорици, що зберігаються у фондах найбільшої української книгозбірки – Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. [27] У 2012 р. вийшов друком каталог з пошуків примірників описом й дослідженням видань І. Федорова і П. Мстиславця з фондів цієї ж книгозбірки, автор-укладач Н. П. Бондар. [4] Публікація вмістила описи 44 примірників 10 видань І. Федорова і П. Мстиславця. Каталог об'єднав детальний опис видань і широке представлення особливостей примірників з елементами дослідження, представленого у текстовій частині. Було описано й видання І. Федорова із харківських збірок – їх каталог з фондів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка та Центральної наукової бібліотеки Харківського університету у 1987 р. підготував І. Я. Лосієвський. [31]

Варто відзначити й тип наукових каталогів, суміщених з альбомами ілюстрацій та інших елементів художнього оформлення. Насамперед варто відзначити публікацію «Украинские книги кирилловской печати XVI–XVII вв.: Каталог изданий, хранящихся в ГБЛ». [40] Каталог вийшов у двох

випусках, другий із них – у двох книгах. Перший випуск 1976 р. охопив видання останніх десятиліть XVI століття й першої половини XVII в., надрукований, наступні випуски опубліковано 1981 та 1990 р., укладачі Т. М. Каменева, О. О. Гусева, І. М. Полонська. В них описано відповідно київські видання другої половини XVII ст. та львівські, новгород-сіверські, чернігівські, унівські друки того ж часу. Каталог окрім бібліографічних відомостей містить й детальний опис елементів художнього оформлення українських кириличних стародруків, серед яких сюжетні гравюри, титульні рамки-форти, заставки, кінцівки, ініціали.

Кириличні стародруки збірок потрапляють до хронологічних каталогів окремих збірок. До таких традиційних хронологічних колекцій, які зберігає чи не кожна світова бібліотека, належать колекції інкунабул (тобто видань другої половини XV ст.) та палеотипів (тобто видань першої половини XVI ст.). Так, по кілька кириличних інкунабул та палеотипів збірки Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, увійшли в каталоги збірки [22]. Описи примірників 12 кириличних видань вміщено після описів видань латинського друку. Окремі стародруковані пам'ятки знаходять відображення у хронологічних каталогах збірок. 2005 р. виданий каталог видань XVI ст. зі збірки Наукової бібліотеки Одеського національного університету, укладений О. В. Полєвщиковою, куди за хронологічною ознакою включено два видання кириличного друку. Описи мають попримірниковий характер.[37]

Серед бібліографічних покажчиків кириличних стародруків, опублікованих в Україні, є оригінальні видання, де актуалізовано одну із складових особливостей видань або примірників. До такого типу каталогів належить публікація М. А. Шамрай «Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського» 2005 р. [43] Основним об'єктом бібліографування цього каталогу стали не самі кириличні пам'ятки, а вміщені на їх сторінках власницькі або вкладні записи, для позначення яких укладачка використовує термін маргіналії. Каталог містить 493 описи видань XV–XVII ст. Подібний каталог розкриває подальші перспективи створення подібних видань, що вводять у науковий обіг великий масив різного роду записів на кириличних стародруках, що є самотніми вартісними документальними джерелами.

Окремі каталоги кириличних стародруків згруповані за назвами, тематикою, типом видань, їхніми особливостями, наприклад, оправами. Серед таких самотніх каталогів варто вказати на публікацію «Напрестольні Євангелії XVI–XVIII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника» 2005 р., укладач Л. А. Юріна.[44] Каталог охоплює 209 примірників видань Євангелій збірки Києво-Печерського заповідника. Ця збірка Євангелій у коштовних металевих оправах є найбільшою в Україні і однією із найбільших у світі. В каталозі поєднано традиційні елементи бібліографічного опису стародруків –

заголовок, місце видання, друкарню, рік видання, кількість аркушів/сторінок, формат, так і власницькі і вкладні записи, а також деталізований опис металевих окладів. Публікація містить велику кількість чорно-білих та кольорових ілюстрацій таких оправ, більшість із яких є шедеврами золотарського мистецтва.

До того ж типу опису кириличних Євангелій у коштовних металевих оправах належить й каталог «Срібні оклади Євангелій XVII–XIX ст. із зібрання Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського» [2]. Цей каталог містить розлогий опис та атрибуцію унікальних 51 книжкових пам'яток сакрального мистецтва, а також фотовідтворення тавр золотарів, покажчиків майстрів, іменного, географічних назв і установ, переліку джерел і бібліографії.

Каталог може охоплювати окрему групу видань, іноді невеликого обсягу. Це дає можливість більш детальних досліджень. Так, в каталозі вільнюських Євангелій 1575–1644 рр. зі збірки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського описано 32 примірники 4 видань. [5] Окрім каталогу публікація містить ґрунтовне дослідження, альбом ілюстрацій (130 ілюстрацій), додатки з ідентифікаторами аркушів, схемою міграції примірників, таблицями розміщення філіграней. Роботу проілюстровано значною кількістю зображень варіантів друку, власницьких записів, фрагментів тиснення оправ, філіграней паперу описаних примірників.

Ще одним видом каталогів з описами кириличних стародруків є каталоги приватних збірок. Як правило, бібліофіли збирають різні типи книжкових пам'яток, відтак кириличні стародруки представлені поряд з іншими групами книжкових пам'яток. Наприклад, можна згадати два каталоги збірки А. В. Недільського, підготовлені автором самостійно на хорошому фаховому рівні у 2017 році. У першому з випусків описано 329 переважно кириличних, а також латиношрифтних і єврейських видань, описи супроводжують 204 ілюстрації [34], у другому – 250 стародруків і 32 ілюстрації. Каталоги організовані за хронологічним принципом, вказано особливості збереження книг, однак не опубліковано маргіналії [33].

Також кириличні стародруки церковного вжитку представлені в каталозі книгозбірні Київського митрополита Володимира (Сабодана) [11]. Каталог містить описи 129 описів рукописів, стародруків та рідкісних видань, зрозуміло, тут переважають кириличні стародруки. Їхні описи, на відміну від попереднього каталогу, є детальними, включають фіксацію формули видання, перелік позицій складу, особливості оправ, стан збереження книг, їхні покрайні записи. Варто вказати ще одне видання приватної збірки, що представляє гібридний змішаний науково-бібліографічний формат. Видання з назвою «Зібрання українських стародруків XVI–XVIII століть» представляє приватну книжкову збірку В. А. Гайдука, у якій нараховувалося понад 500 українських стародруків у 385 назвах

[16]. Видання містить окрім коротких бібліографічних описів видань також розповіді про кожне з них, що включають історію його публікації, склад і зміст, відомості про тиражі, Описів особливостей примірників, фіксації записів власників публікація не містить. Оригінальний науково-популярний формат представлення матеріалу розширює коло його читачів від фахівців до ширшого загалу, який цікавиться історією давньої української книги. Кожен з описів супроводжується кількома невеликими якісними ілюстраціями із зображеннями різних аркушів книг, ілюстрацій, оправ.

Бібліографування кирилических видань розвивається не тільки як самостійне явище, результатом якого стають видані друком наукові каталоги, а і як допоміжне, супутнє науковим виданням, доречно виконуючи і бібліографічну, й науково-допоміжну функції. Внаслідок цього бібліографічні описи видано і примірників використовуються в якості додатків. Спробуємо охарактеризувати кілька найбільш прикметних прикладів. У публікації Я. Д. Ісаєвича «Літературна спадщина Івана Федорова» 1989 р. вміщено «Каталог збережених друків Івана Федорова та читачкі записи на них». [18] Це фіксація примірників видань визначного видавця з різних збірок із зазначенням їхніх шифрів зберігання й власницьких записів. У монографічному дослідженні С. М. Кагамлик 2005 р. з історії Києво-Печерської лаври як духовного та культурного осередка XVII–XVIII ст., одним із додатків став перелік видань Печерської друкарні цього періоду із 661 позиції. [20] Вміщені описи максимально короткі за обсягом, їхній список складений переважно на базі каталогу українських стародруків Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича. [15] Доповнення монографії переліком видань друкарні Києво-Печерської лаври надає читачам можливість наочно ознайомитися з репертуаром видань монастирської друкарні XVII–XVIII ст.

Подібний додаток вміщено й у виданій у 2011 р. «Хроніці ставропігійського братства» Д. Зубрицького. [17] Основу книги складає україномовний переклад «Хроніки» з польського оригіналу, доповнений матеріалами, пов'язаними з діяльністю Львівського Успенського братства, серед яких й перелік кирилических друків Львівської братської типографії 1591–1855 рр. Список підготовлений також на основі каталогу українських друків Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича [15], містить 487 позицій, з них 208 видань XVI–XVIII ст., супроводжується ілюстраціями.

У збірнику публікацій, присвячених друкарні Почаївського Успенського монастиря, вміщено список кирилических видань цієї друкарні 1734–1830 гг., підготовлений О. О. Железняк. В основу цього списку також покладений каталог українських видань Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича [15], використано й багато інших бібліографічних джерел. У списку зафіксовано 321 видання. Всі три списки видань трьох провідних українських друкарень, що виступають допоміжними джерелами до матеріалів з їх історії, організовані за хронологічним принци-

пом й носять мінімально короткий фіксуєчий характер, при цьому служать наочними доповненнями наукових видань.

Викладений матеріал показує, що кирилическі стародруки описані у складі зведених каталогів, насамперед каталогу стародруків, виданих в Україні, укладачі Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. [15] Найбільш поширеним є вид каталогів окремих книгозбірень, переважно це великі національні бібліотеки, музеї, іноді архіви. Описи можуть бути й короткими обліковими, й деталізованими. Іноді каталоги охоплюють видання окремих друкарень або видавців. Популярними є форми поєднання описів кирилических видань з альбомами ілюстрацій. Окремі каталоги сформовані за ознакою коштовних книжкових оправ, власницьких записів, тематичних груп. Також вони відобразилися в каталогах приватних збірок, іноді набуваючи формату розповідей про стародруки. Іноді каталоги або бібліографічні списки кирилических стародруків є допоміжними, оскільки доповнюють дослідження.

Список літератури

1. Абросимова С. В. Старопечатные кириллические издания в Днепропетровском историческом музее: 1574–1800 гг.: Каталог / Сост. С. В. Абросимова. Днепропетровск: Облполиграфиздат, 1988. 44 с.
2. Арендар Г. Срібні оклади Євангелій XVII–XIX ст. із зібрання Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Київ: «Київське товариство Купола», 2021. 262 с.
3. Бикова Т. А. Каталог изданий острожской типографии и трех передвижных типографий / Гос. публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина; сост. Т. А. Быкова. Ленинград, 1972. 80 с.
4. Бондар Н. П. Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, попримірниковий опис. Київ, 2012. 312 с.: іл.
5. Бондар Н. П. Вільнюські Євангелія 1575–1644 рр. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, попримірниковий опис, альбом ілюстрацій. Київ, 2021. 483 с.
6. Бондар Н. П. Кирилическі стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: Каталог / Уклад. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за уч. Т. М. Росовецької. Київ, 2008. 232 с.
7. Бочковська В. Г. Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. із колекції Музею книги і друкарства України / В. Г. Бочковська, Л. В. Хауха, В. А. Адамович. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. 359 с.: іл.
8. В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Метод. указания / Под общ. ред. Е. Л. Немировского; При уч. А. А. Гусевой, А. А. Круминг, Л. И. Сазоновой. Вып. 1. Москва: ГБЛ, 1976. С. 32–41.

9. В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: метод. указания. Вып. 4: Предварительный список старопечатных изданий кирилловского шрифта второй половины XVI в. / сост. Ю. А. Лабынцев. Москва: ГБЛ, 1979. 48 с. С. 16–42.
10. Варварич Г. Е. Славянские книги кирилловской печати XVI–XX вв.: каталог книг, хранящихся в Государственной исторической библиотеке УССР / Сост. Г. Е. Варварич. Київ, 1985. 138 с.
11. Волощенко С. А. Колекція митрополита Володимира (Сабодана): рукописи, стародруки і рідкісні видання: каталог / Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського = Collection of Metropolitan Volodymyr (Sabodan): manuscripts, old printed books and rare editions: catalogue / S. Voloshenko. Київ, 2017. 500, [4] с.: іл., карти.
12. Гончарук В. М. Вітчизняні стародруки у зібранні Державного музею книги і друкарства УРСР: каталог / Сост. В. М. Гончарук. Київ, 1991. 56 с.
13. Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: сводный каталог: Кн. 1–2. Москва: Индрик, 2003. 1356 с.: ил.
14. Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: 3б. наук. праць / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2001. С. 162–192.
15. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574–1800 / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. Кн. 1-2. Львів: Вища школа, 1984. 131 с.: іл.; Кн. 2. Ч. 2: 1765–1800. Львів: Вищ. школа, 1984. 128 с.: іл.
16. Зібрання українських стародруків XVI–XVIII століття / збір. описали В. Г. Бочковська-Мартинівич, Л. В. Хауха. Київ: АДЕФ-Україна, 2012. 481 с.: іл.
17. Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства / Д. Зубрицький. Львів: Априорі, 2011. С. 297–353.
18. Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів: Вища школа, 1989. С. 144–173.
19. Ісаєвич Я. Д. Львівські видання XVI–XVIII ст.: каталог / АН УРСР, Львів. держ. наук. б-ка, Львів. обл. орг. укр. тов-ва охорони пам'яток історії та культури ; уклад Я. Д. Ісаєвич. Львів, 1970. 48, [1] с.: іл.
20. Кагамлик С. Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). Київ, 2005. С. 446–489.
21. Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. Москва, 1959. Т. 3. С. 224–384.
22. Каталог інкунабул / АН УРСР, Центр. наук. б-ка ; уклад Б. Зданевич; упоряд. Г. І. Ломонос-Рівна. Київ: Наукова думка, 1974. 248, [2] с.: іл.;
23. Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук України. Вип. 1: Видання І. Федорова / Укл. Я. Д. Ісаєвич, В. Я. Фрис. Львів, 1993. 74 с.
24. Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук України. Вип. 2: Видання друкарень Острога, Дермані, Стрятина, Крилоса, Угорець, Рохманова / Авт.-укл. В. Фрис. Львів, 1996. 122 с.
25. Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук України. Вип. 3-4 / Авт.-укл. О. Колосовська, С. Гацкова. Львів, 2000-2002.
26. Кириличні стародруки XVI–XVIII ст. у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: каталог / автор-упорядн. Л. Юріна; за участю Н. Батенко. Київ: НКПІКЗ ; Видавець О. Філюк, 2016. 215 с.
27. Книги Франциска Скорини у зібранні Центральної наукової бібліотеки АН УРСР / Укл. І. О. Ціборовська-Римарович, Ю. А. Лабынцев, І. В. Стадніченко. Київ, 1991. 78 с.
28. Крейнін С. Н. Каталог видань кириличного друку в установах Волині: 1600–1825 / Волин. краєзнав. музей; упорядн. С. Н. Крейнін, О. Д. Огнева. Луцьк: Надстир'я, 2001. 132 с.
29. Крейнін С. Н. Каталог видань кирилического друку в установах Волині (1600–1825 pp.) / Держ. іст.-культур. заповідник у м. Луцьку; упоряд. С. Н. Крейнін. 2-ге вид. Луцьк: Терези, 2015. 353 с.: іл.
30. Кубанська-Попова М. М. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник: стародруки XVI–XVIII ст.: Каталог / авт. тексту і упорядн. М. М. Кубанська-Попова. Київ: Мистецтво, 1971. 79 с., 30 арк. іл.;
31. Лосиевский И. Я. Первопечатные отечественные издания в харьковских коллекциях: Сводный каталог. Ч. 1: Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца / Сост. И. Я. Лосиевский. Харьков, 1987. 53 с.
32. Максименко Ф. П. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках: 1574–1800 / уклад Ф. П. Максименко. Львів: Вид. об'єдн. «Вища школа» вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1975. 127 с.
33. Недільський А. В. Двісті п'ятдесят рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки Анатолія Недільського: каталог. Львів: Ліга-Прес, 2017. 128, XXXII с.: іл.
34. Недільський А. В. Триста двадцять дев'ять рідкісних стародруків краєзнавчої бібліотеки Анатолія Недільського: каталог. Львів: Ліга-Прес, 2017. 100 + CIV с.: іл.;
35. Немировский Е. Л. Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта: 1491–2000: Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы: Т. 1-2. Москва, 2009-2012. 584 с.: ил.;
36. Петров С. О. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII в.: Описание книг, хранящихся в ГПБ УССР / сост. С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотарь. Киев: Изд-во АН УССР, 1958. 264 с.;
37. Полевщикова Е. В. Каталог изданий XVI века: Из фондов Научной библиотеки ОНУ им.

И. И. Мечникова / Сост. Е. В. Полевщикова. Одесса: Астропринт, 2005. 295 с.

38. Половникова С. О., Ситий І. М. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: каталог / упорядн. С. О. Половникова, І. М. Ситий. Київ, 1998. 208 с.

39. Райко В. Н. Старопечатные издания кирилловского шрифта: XV – первая половина XVI ст.: Каталог коллекции / Одесская науч. б-ка им. М. Горького; Сост. В. Н. Райко. Одесса: ОКФА, 1998. 127 с.: ил.

40. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVII вв.: Каталог изданий, хранящихся в ГБЛ. Вып. 1-2 / ГБЛ; сост. Т. Н. Каменева, А. А. Гусева, И. М. Полонская. Москва, 1976-1990.

41. Флегонтова Н. І. Видання кириличного друку: 1581–1916 / Національна парламентська б-ка України ; укладач Н. Флегонтова. Київ, 2005. 44 с.

42. Шамрай М. А. Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины / Сост. М. А. Шамрай. Киев, 1995. 550 с.

43. Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2005. 333 с.: іл.

44. Юріна Л. А. Напрестольні Євангелії XVI–XVIII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: Каталог / Упорядн. Л. Юріна. Київ: Вид-во «КВІЦ», 2005. 196 с.: іл.

45. Nemirovskij E. Gesamtkatalog der Frühdrucke in kirillischer Schrift. Bd. 1-6. Baden-Baden. Bibliotheca bibliographica Aureliana. 1996-2003

№71, 2023
Slovak international scientific journal

The journal has a certificate of registration at the International Centre in Paris – ISSN 5782-5319.

The frequency of publication – 12 times per year.

Reception of articles in the journal – on the daily basis.

The output of journal is monthly scheduled.

Languages: all articles are published in the language of writing by the author.

The format of the journal is A4, coated paper, matte laminated cover.

Articles published in the journal have the status of international publication.

The Editorial Board of the journal:

Editor in chief – Boleslav Motko, Comenius University in Bratislava, Faculty of Management

The secretary of the journal – Milica Kovacova, The Pan-European University, Faculty of Informatics

- Lucia Janicka – Slovak University of Technology in Bratislava
- Stanislav Čerňák – The Plant Production Research Center Piešťany
- Miroslav Výtisk – Slovak University of Agriculture Nitra
- Dušan Igaz – Slovak University of Agriculture
- Terézia Mészárosová – Matej Bel University
- Peter Masaryk – University of Rzeszów
- Filip Kocisov – Institute of Political Science
- Andrej Bujalski – Technical University of Košice
- Jaroslav Kovac – University of SS. Cyril and Methodius in Trnava
- Paweł Miklo – Technical University Bratislava
- Jozef Molnár – The Slovak University of Technology in Bratislava
- Tomajko Milaslavski – Slovak University of Agriculture
- Natália Jurková – Univerzita Komenského v Bratislave
- Jan Adamczyk – Institute of state and law AS CR
- Boris Belier – Univerzita Komenského v Bratislave
- Stefan Fišan – Comenius University
- Terézia Majercakova – Central European University

1000 copies

Slovak international scientific journal

Partizanska, 1248/2

Bratislava, Slovakia 811 03

email: info@sis-journal.com

site: <http://sis-journal.com>